

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanda neft və qaz sənayesində idarəetmə uçotunun təşkili və onun
təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Bağırılı Aytən Qeyrət qızı

BAKİ – 2019 cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
Əhmədov Fəriz Saleh oğlu
i.u.f.d.,dos

“ ” 2019-cu il

**“Azərbaycanda neft və qaz sənayesində idarəetmə uçotunun təşkili və onun
təkmilləşdirilməsi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 420

Magistrant
Bağırılı Aytən Qeyrət qızı

Elmi rəhbər
i.e.n., dos.Hacıyev Hafis Əhməd oğlu

Proqram rəhbəri
i.e.n., dos.Seyfullayev İlqar
Zülfüqar oğlu

Kafedra müdiri
i.e.d., professor Kəlbəliyev Yaşar
Atakişi oğlu

BAKİ-2019-cu il

ORGANIZATION AND IMPROVEMENT OF MANAGEMENT ACCOUNTING IN OIL AND GAS INDUSTRY IN AZERBAIJAN

Summary

The relevance of the research: The importance of managerial accounting to provide an enterprise with important information on economic activity. Improving information, efficiency of management accounting is particularly relevant to oil-gas industry enterprises. In recent years the decline in the price of Brent oil in the world market has hit the Azerbaijani economy. Organize accounting records that lead to improved accounting, auditing practices in-depth research is required.

Purpose and Objectives of the Research: is to organize management accounting in oil-gas industry organizations and to analyze its application in practice, to develop recommendations for the development of the theory of the problem and its improvement.

Used research methods: was used in the writing of the work from international accounting standards, works of the country and foreign economists, methodological materials on accounting, oil-gas industry research in Azerbaijan.

The research database: includes data base management and books in the field of oil and gas industry, Internet resources in Azerbaijan and foreign languages, Socar's reports, etc. contain.

Research Restrictions: The main constraint I encountered during my research is that the analysis of the subject in the case of Socar is limited and insufficiently accessible.

Results of the research: are basically the theoretical basis of management accounting in the oil-gas industry, especially in Socar, the analysis of the accounting process and making specific proposals.

Scientific-practical significance of the results: Development of methodological issues of management accounting in oil and gas industry.

Keywords: *management accounting, oil and gas, industry, costs*

İXTİSARLAR və İŞARƏLƏR

ABB	Activity Based Budgeting
ABC	Activity Based Costing
ABM	Activity Based Managment
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
BNEZ	Bakı Neft Emalı Zavodu
DES	Dəmir Elektron Stansiyası
EİTİ	Mədən Hasilatı Üzrə Şəffaflıq Təşəbbüsü
EMS	Mühəndislik İdarəetmə Nəzarət
ERP	Enterprice Resource Planning
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
ƏİƏ	Əməkdə İştirak Əmsalı
ƏHF	Əmək Haqqı Fondu
İB	İctimai Birlik
İİS	İdarəetmə İnformasiya Sistemi
İRD	İnsan Resursları Departamenti
KKİ	Kiçik Köməkçi İstehsalat
kVT.s	Kilovatsaat
QTES	Qaz Turbin Elektrik Stansiyası
MHBS	Milli Mühasibat Uçotu Standartları
SAP	Systems, Applications and Products in Data Processing
TANAP	Trans Anadolu Təbiiqaz Boru Kəməri
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
VTC	Vahid Tarif Cədvəli
YEK	Yanacaq Energetika Kompleksi

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ	6
I fəsil.	İDARƏETMƏ UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ-METEDOLOJİ ƏSASLARI	10
1.1.	İdarəetmə uçotunun mahiyyəti və onun maliyyə uçotu ilə müqayisəli xarakteristikası	10
1.2.	İdarəetmə uçotunun obyektləri, məqsədi və vəzifələri	14
1.3.	İdarəetmə uçotunun neft-qaz hasilatının texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi	17
II fəsil.	NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN MÜASİR SƏVİYYƏSİ	24
2.1.	Neft-qaz sənayesində istehsal xərclərinin təsnifatı	24
2.2.	Material məsrəflərinin uçotu və onlar üzərində nəzarətin təşkili	32
2.3.	Əməyin ödənişi üzrə xərclərin uçotu və onların istehsalatda istifadəsinə nəzarətin təşkili	40
2.4.	İstehsala xidmət və idarəetmə xərclərinin uçotu	46
III fəsil.	NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	50
3.1.	Azərbaycanda neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatının və uçotunun inkişafı istiqamətləri	50
3.2.	Məsuliyyət mərkəzləri üzrə məsrəflərin uçotu və onun üzərində nəzarətin təmin edilməsi	63
3.3.	Direkt-kostinq” sistemi üzrə məsrəflərin uçotu və neftin maya dəyərinin kalkulyasiyası	68
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	83
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	86
	ƏLAVƏLƏR	88
	Cədvəllərin siyahısı	88
	Şəkillərin siyahısı	89
	Qrafiklərin siyahısı	89

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Neft və qaz sənayesində idarəetmənin effektivliyinin, onun informasiya təminatının yüksəldilməsi önəmli aktuallığa malikdir. Son dövrdə respublikamızda neft və qaz sənayesində qiymətlərin düşüb qalxması maya dəyərinin bərabərliyinin pozulmasına səbəb olmuşdur. Sənayedə müxtəlif sahələrdə istehsal məsrəflərinin uçotu və nəzarəti problemləri bəzi ölkələrin iqtisadla məşğul olan alimlərinin maraq dairəsində olmuşdur. Bəzi alimlər neft sənayesindəki problemin araşdırılması istiqamətində önəmli işlər görmüş və bəzi elmi uğurlara nail olmuşdurlar. Həyata keçirilən elmi tədqiqat işləri, həmçinin xarici və ölkə iqtisad alimlərinin məlum problemlərə aid dedikləri fikir və verdikləri məsləhətlərlə yanaşı, neft-qaz sənayesi müəssisələrində idarəetmə funksiyası və istehsal məsrəflərini əlaqələndirən, istehsal məsrəflərinin qüvvədə olan uçot və nəzarət təcrübəsinin inkişaf etdirilməsinə şərait yaradan idarəetmə uçotunun təşkilinin gələcək dövrdə daha ətraflı araşdırılmasını tələb edir.

Neft qaz sənayesi müəssisələrində idarəetmə uçotu sistemini inkişaf etdirmək üçün nəzarət sisteminin qurulması, istehsal prosesinin analizi, uçot sistemi metodologiyasının tez-tez yenilənməsi və s. dissertasiya üzrə mövzunun vacibliyini müəyyənləyir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində neft-qaz sənayesində istehsal xərclərinin idarəetmə uçotu və dəyərləndirilməsi, uçot metodologiyasının formalaşdırılması yetərincə tədqiq edilmişdir. Neft-qaz sənayesində bu sahədə müasir metodların tətbiqi, nəzarət sisteminin yaxşılaşdırılması və s. problemləri ön plana çəkə bilərik. Dissertasiya işində ümumi şəkildə idarəetmə uçotunun nəzəri əsasları, istehsal və idarəetmə xərclərinin uçotu, onların təkmilləşdirmə yolları, direkt kostinq sistemi və s. kifayət qədər geniş miqyasda öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin araşdırılmasında başlıca məqsəd neft və qaz müəssisələrində idarəetmə uçotunun təşkil edilməsinin öyrənilməsi, təcrübəvi cəhətdən onun tətbiq olunmasının təhlilindən, bəhs edilən

problemin işlənilib hazırlanması və bunun əsasında təkmilləşdirilməsinə aid təkliflər irəli sürülməsindən, müasir iqtisadi şəraitində onun operativliyinin və analitikliyinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Yuxarıda sadaladıqlarımla əlaqədar həll edilməli məsələlər aşağıdakılardır:

-İdarəetmə uçotunun ölkə təcrübəsindəki mahiyyətini və funksiyasını, xarici təcrübədə isə təşkil edilməsi xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

-Neft və qaz sənayesinin iqtisadi-texniki cəhətlərini, onların idarəetmə uçotunun təşkil edilməsinə təsirini aydınlaşdırmaq;

-Məsrəflərin təchiz edilmə nişanələrinə görə qruplaşdırılmasına nəzər yetirməklə onun təkmilləşdirilməsinə nail olmaq;

-Materialların və əmək məsrəflərinin uçot təcrübəsini araşdırmaqla onun istifadəsinə nəzarət prosesini gücləndirmək;

-İdarəetmədə xərclərinin uçotunun təşkil edilməsini öyrənmək və onların inkişaf etdirilməsinə aid təkliflər irəli sürmək

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat obyektı olaraq neft və qaz sənayesi müəssisə və təşkilatları xüsusilə də “Socar” şirkəti nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatın predmeti isə neft və qaz sənayesi müəssisələrində idarəetmə uçotunun təşkil prosesi və təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Ümumi mənada idarəetmə uçotunun predmetini istehsalın idarəedilməsi prosesinin bütün mərhələlərində obyektlərin məcmusu təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində əsasən iqtisadi təhlil metodu istifadə olunmuş, neft və qaz sənayesi müəssisələrində idarəetmə uçotu prosesi çoxşaxəli şəkildə təhlil olunmuş və bir sıra təkmilləşmə yolları təklif edilmişdir. Həmçinin, müşahidə metodu ilə “Socar Neft Kəmərləri İdarəsi”də uçot prosesi ilə tanış olunmuş, təhlil aparılmış və dissertasiya işində müşahidənin nəticələri bir sıra mövcud materiallarla üzləşdirilərək əks etdirilmişdir. Beləliklə, nəticələrin əldə olunmasının mənim üçün kifayət qədər asanlaşdığını düşünürəm.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın aparılması zamanı tələb olunan faktiki məlumatların rəsmi, elmi və biblioqrafik mənbələri, eləcə də müvafiq internet resursları və digər mənbələr qeyd edilir;

Tədqiqat nəticəsində ədə edilən elmi-praktiki nəticələr: nəticə olaraq neft və qaz sənayesi müəssisələrində, xüsusilə də, “Socar”da idarəetmə uçotu prosesi təhlil olunmuş, burada istehsal xərclərinin uçotu, neftin maya dəyərinin kalkulyasiyası, direkt kostin q sistemi və s. barədə ətraflı məlumat əldə olunmuş və inkişaf yolları tövsiyyə edilmişdir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: İşin elmi-praktiki cəhətdən əhəmiyyətini qısaca belə izah edə bilərik ki, mövcud iqtisadi şəraitdə neft və qaz sənayesində eləcə də, digər müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti zamanı rəhbərliyi düzgün iqtisadi qərarlar vermək və inkişafa nail olmaq üçün vacib informasiyalarla təmin etmək cəhətdən idarəetmə uçotunun əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Beləliklə, bu sahənin təkmilləşdirilməsi yönündə verilən təkliflər elmi və praktiki cəhətdən nailiyyətlərə gətirib çıxara bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işititül vərəqləri, elm andı, xülasə, ixtisar və işarələr, mündəricat, giriş, 3 fəsil (1-ci və 3-cü fəsildə 3 yarım fəsil və 2-ci fəsildə isə 4 yarım fəsil), nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısı, cədvəllərin, şəkillərin və qrafiklərin siyahılarından ibarətdir. Titul vərəqlərində özümüz haqqında məlumatlar, işin adı və s. mövcud olur. Elm andında dissertasiya işini elmi və əxlaqi normalara əməl edərək yazdığımızı təsdiqləyirik. Xülasə və giriş mahiyyət olaraq bir birinə yaxın olub, işin ümumi məzmununu əks etdirir. Birinci fəsil ardıcıl olaraq idarəetmə uçotunun təşkilinin nəzəri-metodoloji əsasları, idarəetmə uçotunun obyektləri, məqsədi və vəzifələri, idarəetmə uçotunun neft-qaz hasilatının texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi yarım fəsillərindən ibarət olmaqla, idarəetmə uçotunun nəzəri əsaslarını təşkil edir. İkinci fəsil ardıcıl olaraq neft-qaz sənayesində istehsal xərclərinin təsnifatı, material məsrəflərinin uçotu və onlar üzərində nəzarətin təşkili, əməyin ödənişi üzrə xərclərin uçotu və onların istehsalatda istifadəsinə nəzarətin təşkili, istehsala xidmət və idarəetmə xərclərinin uçotu yarım fəsillərindən ibarətdir ki, bu da neft-

qaz sənayesində idarəetmə uçotunun təşkilinin müasir səviyyəsini əks etdirir.Üçüncü fəsil isə ardıcıl olaraq Azərbaycanda neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatının və uçotunun inkişafı istiqamətləri, məsuliyyət mərkəzləri üzrə məsrəflərin uçotu və onun üzərində nəzarətin təmin edilməsi, direkt-kostinq” sistemi üzrə məsrəflərin uçotu və neftin maya dəyərinin kalkulyasiyası yarım fəsillərindən ibarətdir və ümumən, neft-qaz sənayesində idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əhatə edir.Sonda isə istifadə etdiyimiz ədəbiyyat sihasını dəqiqliklə qeyd etməyimiz, nəticə və təkliflər hissəsində işin ümumi sonlandırılmasını qeyd etməyimiz tələb olunur.İşin ümumi həcmi isə hərşey daxil olmaqla 89 səh, yalnız mövzunun özü isə təqribən 72 səh təşkil edir.

1ci Fəsil. İdarəetmə uçotunun təşkilinin nəzəri metodoloji əsasları

1.1.İdarəetmə uçotunun mahiyyəti və onun maliyyə uçotu ilə müqayisəli xarakteristikası

“İdarəetmə uçotu” termin kimi ilk dəfə 1960-cı illərdə xarici ədəbiyyatlarda uçot-analitik informasiyasında menecerin tələbinin təminatı məqsədindən asılı olaraq təsdiq edilmişdi.Bu tarixə qədər isə “istehsalat uçotu” termini geniş şəkildə istifadə olunurdu.İdarəetmə uçotu uçot və idarəetmə proseslərini bir birilə əlaqələndirir.Əslində mühasibat uçotu demək olar ki, öz inkişafına idarəetmə uçotu ilə başlamışdır.İlk dövrlərdə bu uçotun əsas məqsədi xərclərin uçotunun aparılması və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası olmuşdur.Ümumiyyətlə, idarəetmə uçotunun mahiyyəti barədə müxtəlif ziddiyyətli fikirlər olmuşdur.Amerika professoru Q.N.Narrison bildirir ki,keçmişdə istehsalat uçotu şirkətlərin,firmaların və digər subyektlərin fəaliyyətində daha ön planda olmuş idarəetmə uçotu nisbətən arxa planda qalmışdır.Lakin sonralar o, uçot sistemində ən vacib mövqelərdən birini tutmuş,müəssisələrin idarə olunmasında lazımlı olan müxtəlif məlumatları təqdim etdiyindən daxili mühasibat sistemini özündə birləşdirmişdir.Amerikanın mühasiblər assosiasiyası idarəetmə uçotunu əvvəlcədən nəzərdə tutulan məqsədin yerinə yetirilməsi və həyata keçirilməsi üçün lazımi qərarın qəbul edilməsini təmin edən planların tətbiqində təşkilata və ya müəssisəyə kömək edən təcrübəvi üsul və anlayışların məcmusu kimi qəbul edir.Xarici iqtisadçılar (Q.Anderson,B.Nidlz) idarəetmə uçotunun vacibliyini təhlilinin kommunikasiyası və məsrəflərin uçotu, həmçinin, daxili təsərrüfat vahidlərinin idarəetmə uçotu kimi qiymətləndirirlər.Onlar istehsalat uçotunun idarəetmə uçotunun tərkib hissəsi olduğunu qeyd edirlər.Mühasibat uçotuna dair olan bu termin müxtəlif mənbələrdə geniş yayılsa da onun yenə də konkretləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Q.Ə.Abbasov, S.M.Qasımov və L.A.Jdanova digərlərinin fikrinə görə, «mühasibat uçotu» operativ və mühasibat uçotunu əhatə edir.S.S. Satabuldin qeyd edir ki, idarəetmə uçotu müvafiq yazılış etmək, xərc və məmumat növləri, mənfəət mərkəzi və ya məsuliyyət mərkəzləri üzrə maya dəyərini hesablamaq, məsrəflər

haqda hesabatın və smetanın tərtibi, həmçinin, onların təhlilini aparmaq, məsrəfləri təsnifləşdirmək, qərar vermək üçün rəhbərliyə əsaslandırılmış informasiya hazırlamaq və s. bunlara oxşar işlərlə məşğul olur.

Aydın ki, idarəetmə uçotunun mahiyyətində əsas məqsədli və ətraflı qərar qəbul etməyin mühüm şərtlərindən biri – müvafiq informasiya təminatının mövcud olmasıdır. Son əsrin dünya təcrübəsi sübut edir ki, kəskin və güclü rəqabət şəraitində «sağ qalmaq», dayanıqlı və sabit inkişafı təmin etməyin vacib şərtlərindən biri hər bir müəssisədə, şirkətdə rəhbərliyə uyğun quruluşu olan i. uçotunun reallaşdırılmasıdır. İ. uçotunun əsas vəzifəsi menecerlər, rəhbərlər, eləcə də qərarlar almaq səlahiyyəti olan başqa işçilər üçün məlumatlar nümayiş etdirməkdir. Qərarların qəbul etməzdən öncə onların maliyyə aspektləri ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməli, ilkin olaraq xərclər və nəticələr müqayisə olunmalıdır.

Qərbi ölkələrindəki təşkilatlarda idarəetmə uçotu sisteminin təşkil olunması tamamilə müəssisə rəhbərliyinin konsepsiyasından asılıdır və kommersiya sirri hesab olunur. Buna görə də, idarəetmə uçotunun hər hansı bir vahid sistemi haqda, xüsusən də onun ölkə müəssisələrinin uçotu maliyyəsindən danışmaq qeyri mümkündür.

Beynəlxalq təcrübədə idarəetmə uçotu sistemi 2 əsas üzrə təsnifləşdirilir:

- 1) Xərclər uçotunun operativliyi səviyyəsinə görə
- 2) Xərclərin tam əks etdirilməsinə görə

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin mühasibat uçotu sistemlərinin təşkilində əsas xüsusiyyətlərin öyrənilməsi belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, əksər xarici şirkətlərdə mühasibat uçotu 2 sistemə – idarəetmə və maliyyə uçotuna bölünür.

Maliyyə uçotu əsasən hesabat alıb özünün digər firmalarla münasibətinə aid qərar verən kənar istifadəçilərə istiqamətləndirilir. İdarəetmə uçotu hər şeydən qabaq təsərrüfat daxili məsələlərin idarəsinə aid qərarlar qəbul etmək üçün istehsal prosesləri və onların nəticələri haqqında rəhbərliyi lazımi informasiyalarla təmin

edir.İdarəetmə qərarlarının effektivliyi rəhbərlik tərəfindən alınan analitik-uçot informasiyalarının vaxtında,dəqiq və tam olmasından asılıdır.Məhz bu səbəbdən də ,ölkə bazar iqtisadiyyatına keçdikdə idarəetmə uçotunun optimal sistemini təşkil etməyə real imkan yaranır.

Bazar münasibətlərinin tətbiqi və inkişaf etməsi,istehsal və digər sahələrdə rəqabət şəraitində idarəetmə uçotu məsələləri hər bir menecer,mülkiyyətçi,səhmdar və s. üçün ən vacib vasitə hesab olunur.Lakin qeyd edək ki, idarəetmə uçotu müxtəlif sahələrdə müxtəlif şəkildə aparılır.O, müəssisələrin təşkilati,texnoloji strukturundan asılı olaraq müəssisələr üzrə müxtəlif şəkildə təşkil olunur.Belə bir prinsip idarəetmə uçotunun neftçıxarma istehsalının iqtisadi və təşkilati xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinin vacibliyini qat qat artırır ki, işin sonrakı fəsillərində bu barədə geniş danışılacaqdır.

İdarəetmə uçotunun düzgün təşkil edilməsi üçün onun maliyyə uçotu ilə müqayisəli xarakteristikası çox böyük əhəmiyyətə malikdir.Mühasibat uçotu haqqında müasir ədəbiyyatlarda idarəetmə və maliyyə uçotunun müqayisəli xarakteristikasına geniş yer verilir.Bu zaman aparılan araşdırmalar göstərir ki, bəzi müəlliflər onlar arasında 6, bəziləri isə 7 fərqin olmasını qeyd edirlər.Amerika alimləri R.Entoni,D.Risa və digərlərinin əsərlərindəidarəetmə uçotunun maliyyə uçotundan daha çox, yəni 12 əsas fərqlinin olması nəticəsinə gəlinmişdir. Onlar ümumi şəkildə 1 saylı cədvəldə qeyd edilmişdir.

İdarəetmə və maliyyə uçotu arasında fərqlərlə yanaşı oxşar cəhətlər də var.Hər ikisi, vahid bir informasiya sisteminin məlumatlarına əsaslanır, həm də təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyət və idarəetmə konsepsiyalarına istinad edirlər.

Beləliklə,həll edilməli olan məsələlərin dairəsinə və informasiya məzmununa görə idarəetmə uçotu maliyyə uçotuna nisbətən daha ətraflı,geniş və çoxcəhətlidir.İdarəetmə uçotu ümumi olaraq şirkət və firma menecerlərinin sorğularına tabedir.Onun mövcudluğu gəlirlər və xərclər haqqında informasiyalara əsasən həll edilən konkret təsərrüfat vəzifələrinin istiqamətləndirilməsinə təminat verir.

Cədvəl 1:Maliyyə və idarəetmə uçotunun müqayisəsi

Müqayisə sahəsi	İdarəetmə uçotu	Maliyyə uçotu
1.Məqsədləri	Menecerlər və müəssisə rəhbərləri tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul olunması,planlaşdırmanın,proqnozlaşdırmanın və nəzarətin həyata keçirilməsi üçün informasiya formalaşdırmaq	Kənar istifadəçilərin obyektiv və əsaslı qərar qəbul etməsi üçün dürüst informasiya formalaşdırmaq
2.Aparılmasının məcburiliyi	Lazım olarsa aparılır,daxili tələbatdan irəli gəlir	Aparılması məcburidir və sonda hesabat təqdim olunmalıdır
3.Bazis strukturu	İnformasiyanın istifadə məqsədindən asılı olaraq müxtəlif struktur	Bir əsas bərabərlik: $Aktiv=Öhdəlik+Sahibkarın kapitalı$
4.İnformasiyanın istifadəçiləri	Daxili istifadəçilər (menecerlər, rəhbərlər,daxili struktur bölmələrinin mütəxəssis və rəhbərləri, müəssisənin digər işçiləri)	Daxili və kənar istifadəçilər.
5.İnformasiyanın dəqiq səviyyəsi	Sənədlərə əsaslanan, yoxlanıla bilən düzgün informasiya, təqribi, proqnoz xarakterli və s. Informasiya	Sənədlərə əsaslanan, yoxlanıla bilən dürüst informasiya
6.Hesabatın tezliyi	Qarşıya qoyulan vəzifədən asılı olaraq aylıq və ya həftəlik	Rüblük və illik
7.İnformasiyanın ifadə növü	Həm natural həm də pul ifadəsində informasiya	Əsasən pul ifadəsində
8 İnformasiyanınformalaşdırılması üsulları	Mühasibat uçotu metodunun elementləri və digər xüsusi üsullar əsasında (məsələn, iqtisadi- riyazi üsullar, statistik və s)	Mühasibat uçotu metodunun elementləri əsasında
9.Vaxtına görə bağlanma	“Tarixi” xarakterli informasiyalarla yanaşı gələcəyin qiymətləndirilməsi və planlaşdırılması	“Tarixi xarakter”
10.Hesabatın təqdim olunma müddəti	Hasabat dövrü qurtaran kimi	Bir neçə həftə və ya ay gecikdirməklə
11. İnformasiya formalaşdırma obyektı	Məsuliyyət mərkəzləri,xərc mərkəzləri,segmentlər və s.	Təşkilat üzrə bütövlükdə
12.Uçotun prinsipləri	idarəetmə qərarları almaq üçün istifadəçilərə relevant informasiya formalaşdırma bilmək	Maliyyə uçotu ümumi qəbul olunmuş prinsiplər və onların əsasında hazırlanmış milli/beynəlxalq qaydalar və standartlar əsasında qurulur

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İdarəetmə və maliyyə mühasibatlığı arasında olan qarşılıqlı iqtisadi əlaqə xüsusi əksətdirici hesablardan istifadə etməklə nail olunur.Bu hesablar dövrün əvvəlinə və axırına olan ehtiyatların qalıqlarını,müəyyən dövr ərzində çəkilən xərclər və satışdan olan gəlirləri maliyyə mühasibatlığından idarəetməyə aid etmək

üçün nəzərdə tutulur. Nəticədə “xərclər-buraxılış” metodundan istifadəyə əsaslanan mühasibatlıq təsərrüfat əməliyyatlarının hesablarda əks etdirilməsinin dördqat prinsipini tətbiq edir.

1.2. İdarəetmə uçotunun obyektləri, məqsədi və vəzifələri

İdarəetmə uçotunun obyektləri bütövlükdə təşkilatın və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin məsrəfləri, bütün struktur bölmələrinin və təşkilatın təsərrüfat istehsal fəaliyyətinin nəticələri, büdcənin təşkili və daxili hesabat, daxili qiymətin əmələ gəlməsidir.

Şirkətin məlumat sistemində i. uçotunun obyektləri bir sıra üsullarla qeyd olunur. Bu üsullar idarəetmə uçotunun metodları adlanır və bunlardır: qruplaşdırma və ümumiləşdirmə, inventarizasiya, sənədləşmə, nəzarət edici hesablar, qiymət, limitləmə və planlaşdırma, normalaşdırma, təhlil və nəzarət.

Inventarizasiya – obyektin faktiki vəziyyətinin, həmçinin, uçota alınmamış qiymətlilərin, uçot məlumatlarından kənarlaşmanın, əskik gəlmənin, itkinin, oğurluqların müəyyən edilməsi üsuludur.

Sənədləşmə - məlumatların və ilkin sənədlərin məşin daşıyıcıları ilə şirkətin istehsal fəaliyyətinin olduqca tam şəkildə təqdim olunmasıdır. İdarəetmə və maliyyə uçotu üçün əsas informasiya kimi qəbul olunur.

Qruplaşdırma və ümumiləşdirmə - müəyyən əlamətlərə görə obyekt barədə məlumatların yığılıb və daha sonra sistemə salınmasına zəmin hazırlayır. Qruplaşdırılan informasiya effekt məqsədilə strateji və operativ qərarların verilməsi dəyərləndirilməsi üçün tətbiq edilir.

Nəzarət edici hesablar – yekun hesablardır və müəyyən dövr informasiyaların yekun məbləğlərinə əsasən yazılış ediləndir.

Planlaşdırma – arasıkəsilməz dövr prosesidir ki, müasir iqtisadi şəraitində şirkət imkanları uyğunluğunun təmin olunmasına yönəldilmişdir. Siz gəzintiyyə

qatılacağını düşündüyünüz şəxslərin sayını, gəziləcək yerləri və bunlara uyğun məsrəfləri müəyyən etməlisiniz. Siz bütün bunları mümkün alternativ seçimləri dəyərləndirərək planlaşdırmalısınız

Limitləşdirmə -material xərclərinə nəzarətin ilkin pilləsidir.Limitləşdirmə sistemi sadəcə materialların buraxılışı limiti haqq-hesabı deyil, həmçinin bu uçot və nəzarət əməliyyatlarından təşkil olunmalıdır. Buna görə də operativ informasiyalara xüsusi diqqət yetirilir.

Təhlil- bu metodun təhlil idarəetmə uçotunun bütün digər elementlərinə praktiki şəkildə təsir göstərir. İqtisadi göstəricilərin ifadəsində bütün şirkətin həmçinin, ayrı-ayrı şöbələrin istehsal prosesi təhlil olunur.Təhlil zamanı müvafiq idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün, müəyyən edilmiş plan tapşırıqlarının həyata keçirilməsi, istehsalın nəticəsində dəyişməyə gətirib çıxaran səbəblər əks olunur.

Nəzarət -qabaqcadan aşkarlanmış tapşırıqların həyata keçirilməsi üçün şirkətin fəaliyyətinə yönəldilən, əmələ gəlmiş kənarlaşmanın tapılmasına və aradan qaldırılmasına imkan verən planlaşdırma və təhlilin yekun mərhələsidir.Gəzintinin olduğu gün nəzarət funksiyası həyata keçir.

Təcrübədə və nəzəriyyədə İ.Uçotunun məqsədinə və vəzifələrinə xüsusi diqqət göstərilir və bu da öz növbəsində idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasında mühüm rola malikdir.İdarəetmə uçotu planlaşdırmaq üçün verilən maliyyə məlumatlarından istifadə edərək, şirkətlərin karlılığını artırmaq və gələcək ehtiyaclarını planlaşdırmaq üçün strategiyalarhazırlayır.İşçilərin idarə edilməsi və motivasiyası mühasiblərin suallarına cavab vermək və problemləri həll etməyə kömək etmək üçün işçilər və üst səviyyə idarəçilər arasındakı əlaqələr kimi xidmət edir.Bu mühasiblər inkişaf etdirdikləri planları reallaşdırır və onların həyata keçirilməsini təmin edirlər.Belə ki, idarəetmənin əsas məqsədi məlumatları təhlil etməkdir. Problemlə sahələri müəyyənləşdirir və onları düzəltmək yollarını təkmilləşdirirlər.Onlar şirkətin mənfəətini artırma yollarını tapmaq üçün məlumatlardan istifadə edirlər.Bu mühasiblər tərəfindən hazırlanmış məqsəd və

planların əksəriyyəti hesabat şəklindədir. Bu hesabatlar əldə etdiyimiz nəticələrə və problemlərin həllinə dair tövsiyələrinə aydın şəkildə cavab verir.

Başqa sözlə, İdarəetmə uçotunun məqsədi konkret müəssisədə qəbul olunmuş qərarın hesabat sistemini təmin etməkdir. İdarəetmə uçotu isə bu və digər maliyyə verilənlərindən istifadə etməklə informasiyanın əldə olunmasını təmin edir. Beləliklə, İİS-nin idarəetmə uçotu və istehsalat məsrəfləri olmadan natamam olacaqdır. Onların hər ikisinin vacibliyi haqqında aşağıda qeyd edək.

İdarəetmə uçotu sistemi məqsədə nail olmaq üçün planlaşma, uçot, təhlil tənzimləmə və s. işlərdə istifadə olunur. İdarəetmə uçotunun məqsədini reallaşdırmaq üçün onun vəzifələrinin müəyyən olunması vacibdir. Bu vəzifələri 3 aspektdə qruplaşdırmaq mümkündür:

Birinci aspekt-təşkilatın əsas bölmələrinin həyata keçirdiyi funksiyalarla bağlı maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti üzərindəki idarəetmə nəzarəti

İkinci aspekt-xidmətin və məmulatın rentabelliyyəsinin təhlil olunması, onun dəyərinin hesablanması

Üçüncü aspekt-qərar qəbul etmək.

Bu idarəetmə sisteminin icra hakimiyyətləri və təşkilat arasında dərin şəkildə qeyri mərkəzləşdirilməsi vəziyyətlərdə hər şeyi əhatə edən bir istiqamət hesab edilir. Fikrimcə, nəticə olaraq idarəetmə uçotunun məqsədi daha konkret şəkildə ifadə edilir. Yəni, o, qeyd edilən aspektlərin reallaşdırılmasına və eləcə də, informasiyaların formalaşmasına kömək edir. İ.U.-nın ilk vəzifələrinə uyğun gələn birinci aspekt sifarişlərin təklif etdiyi məmulatların dəyərinin müəyyən olunmasını əks etdirir. Bu baxımdan, İ.U. maliyyə uçotunun müəyyən etdiyi cari (xarici xidmətlərin dəyəri, materialların alınması, vergi və rüsumlar, maliyyə xərcləri, amortizasiya, işçi heyətinin əmək haqqı) xərclərin müxtəlif məmulat və ya təşkilatın istehsalat bölmələri arasında bölüşdürülməsi vəzifəsini yerinə yetirən hesablama vasitəsi hesab olunur.

İkinci aspekt İ.U.-nu idarəetmə tərəfdən-nəzarət vasitəsi, ümumən isə təşkilatın istehsalat fəaliyyətinin nəticəsinin proqnozlaşdırılması vasitəsi etməyi əsas məqsəd qoyur.

Üçüncü aspekt idarəetmə uçotunun kompleks vəzifələrində əvvəlikinin davamı kimi çıxış edir ki, o strateji və taktiki xarakterə malik olan qərarların,xüsusən də, təşkilatın istehsalat fəaliyyətinin inkişafı perspektivlərinə aid qərarların qəbul olunması imkanlarının müəyyən olunmasında həlledici rola malikdir.Burada təşkilatın məsul şəxslərinə müəyyən qərar qəbul etmək məqsədilə tələb edilən bütün daxili məlumatlar və onların hansı idarəetmə səviyyəsində yerləşmələri haqqında informasiyalar vermək əsas vəzifə kimi çıxış edir.

Beləliklə,İ.U.-u təşkilatın bütün məsul şəxslərinin əldə edə biləcəyi informasiya bazası yaradır və müvafiq qərarların hazırlanması üçün əsas vasitə kimi çıxış edə bilir.

1.3. İdarəetmə uçotunun neft və qaz hasilatının iqtisadi texniki xüsusiyyətlərilə qarşılıqlı əlaqəsi

İdarəetmə uçotunun yaranması istehsalın təşkilinin xüsusiyyətləri,xarakteri və təşkilatın ayrı-ayrı bölmələrinin istehsal prosesindəki roluna əsaslanır.Neft-qaz sənayesinin müxtəlif sahələrində tətbiq olunan istehsalat prosesləri olduqca çoxşaxəli və mürəkkəbdir.Onlar məqsədli təyinatına,funksiyalarına,mexaniki və avtomatlaşdırma dərəcəsinə, təşkil olunma metodikasına və s görə fərqlənirlər.Bu istehsal prosesləri əsas və köməkçi funksiyalara bölünür.

Əsas proseslərə neft və qaz kəşfiyyatı prosesi, quyuların axtarışı, qazılması, çıxarılması, hazırlanışı və nəql edilməsinə dair olan proseslər aiddir.Köməkçi proseslərə isə əsas məhsulun hasilatına xidmət edən proseslərdir.

Neft və qazın hasilatı istehsal prosesi həm emal həm də digər müxtəlif faydalı qazıntıların hasilatı prosesindən köklü şəkildə fərqlənir.Bu fərqlənmə neft qaz

yataqlarının öz təbii-geoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq meydana çıxır. Neft və qaz yataqlarındakı ehtiyatların həcmi, yatağın xarakteri və sahəsi, neftin xüsusiyyəti, yerləşmə dərinliyi və s. yatağın işlənməsinin metod və sisteminin, neft quyularının miqdarı, yerləşmə qaydası, onların istismarının forması və texnikası, eləcə də layın ümumi illik neft veriminə əsasən neft-qaz hasilatının müəyyən olunmasına əsaslı təsir göstərir.

Neft-qaz yataqlarının istismarı üçün müxtəlif üsullar vardır. Onlardan ən əsasları kimi kompressor, fontan, qazlift, erlift və dərinlik nasosu istismar üsullarını qeyd edə bilərik.

Fontan üsulunun tətbiqi zamanı əsasən genişlənən qazın enerjisindən istifadə olunur. Qaz yataqları prosesin başlanğıcından sonuna qədər fontan üsulu ilə işləyir.

Lakin neft yataqlarında bir müddət sonra quyunun dibi və quyuya ağzında təzyiq fərqi yaranır və buna görə də fontan dövrü başa çatır. Bu zaman qazlift üsulundan istifadə məqsədəuyğundur. Bu üsulun tətbiqi zamanı nasos-kompressor borularından istifadə etməklə quyuya hava və ya qaz sıxılmaqla burada olan neft qazlaşdırılır və beləliklə, quyuyağına qaldırılması mümkün olur. Belə olduqda yüksək təzyiqə malik qaz yataqlarından da istifadə edilir. Bu metoddan istifadə etdikdə lay təzyiqi düşdüyünə görə quyudakı mayenin səviyyəsi aşağı düşür və beləliklə, nasos-kompressor borularının mayeyə batırılması dərinliyi artır ki, bu da quyunun məhsuldarlığının aşağı düşməsinə və nəticədə təbii qazın boş yerə istifadəsinə səbəb olur. Bu zaman quyulara sıxılan qaz fasilə ilə buraxılır və buna fasiləli qazlift üsulu deyilir. Lakin bu üsul iqtisadi cəhətdən elə də səmərəli hesab olunmadığı üçün dərinlik nasosu istismar üsulundan istifadə edilir. Bu üsul çoxlu sayda müxtəlif nasosların köməyi ilə aparılır (məsələn, elektrik dalma nasosları, ştanqlı dərinlik nasosları)

Beləliklə, qazma prosesinin reallaşdırılması çox mühüm tədbirlər planı işlənilib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır. Burada ümumiyyətlə, qazma ətraflı modernizasiya edilməlidir.

ARDNŞ-nin 2011-ci il qazma idarələri üzrə, qazmanın texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün ARDNŞ həyata keçirir;

-Qəza vaxtı hidravlik zərbə vuranların və mürəkkəbləşmə «akseleratorlar»ın(Hydra-Jar) və «YASS» tətbiq edilməsi;

- dünya standartlarına uyğun «Smith» firmasının 3 şaroşkalı və PDC tipli baltaların tətbiq edilməsi;

- «Smith» firmasının istehsalı olan Rhino 6732 tipli hidravlik genişləndiricilərin tətbiq edilməsi;

Neft və qaz hasili sənayesində əsas məhsulun xüsusiyyəti ilkin olaraq, məhsul əsas material və xammal sərf olunmadan hazırlanır və bu neft-qaz hasilatı maya dəyərinin struktur xüsusiyyətini müəyyən edir. İkincisi, hazır məhsul əldə olunur beləliklə, neft və qazçıxarma müəssisələrində bitməmiş istehsalın demək olar ki, olmamasını göstərir. Üçüncüsü, onun istehsalı xüsusi axında istifadə ilə prosesin fasiləsizliyini nəzərdə tutur.

Neft-qaz hasilatının bir sıra təbii və texnoloji xarakterindən asılı olaraq, sənayenin bu sahəsində mühasibat uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının təşkil olunması və metoduna təsir edən əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, işçilər onlardan uzaqda yerləşməsi səbəbindən əmək əşyasına bilavasitə giriş əldə edə bilmirlər və onlar yuxarıdan quyular vasitəsilə təsir göstərilir. **İkinci xüsusiyyət**, su uducu quyulardan istifadə etməklə neft yataqlarına qaz və ya su buraxılmasını əhatə edir ki, bunun da səbəbi lay təzyiqinin azalmasının qarşısını almaqdır. **Üçüncü xüsusiyyət**, neft və qaz hasilatının iri enerji həcminə malik olmasını əhatə edir. **Dördüncü xüsusiyyət**-neft-qaz quyularının (əsas istehsal obyektlərinin) əraziyə səpələnməsindən ibarətdir. **Beşinci xüsusiyyət**, neft quyularının texnoloji prosesə hazırlanması, duzdan, sudan təmizlənməsi və stabil vəziyyətə gətirilməsi ilə əlaqədardır. Neft quyularının məhsulu çətin ayrılan, mürəkkəb su, neft, qaz və mexaniki qarışıqdan ibarət olduğundan, bu mərhələnin həyata keçirilməsi vacibdir. Məhz, “Socar”da da

bu məqsədlə keyfiyyətə nəzarət şöbələri yaradılmışdır. **Altıncı xüsusiyyət**, hasilat ayrılmayan, vahid texnoloji prosesə malik olduğundan eyni anda iki məhsulu neft və qazı verilməsini həyata keçirir. **Yeddinci və sonuncu xüsusiyyət** isə, neft-qaz hasil edilməsindən yalnız hazır məhsul əldə olunmasıdır.

Neft və qazın çıxarılması əsas və köməkçi istehsalat sexlərindən ibarət olan neftçixarma idarəsində həyata keçirilir ki, onların da hər biri aşağıda qeyd edilən funksiyaları yerinə yetirir:

1) Neft-qaz çıxarma sexləri-yataqdan neft və qazın çıxarılması, quyuların texniki tərəfdən doğru düzgün istismar edilməsinin təşkil olunması və nəzarət edilməsini yerinə yetirir;

2) Neft hazırlanma və nəql sexi-neft quyudan çıxarılaraq əmtəəlik və yığım çənlərinə ötürülür və daha sonra onun texnoloji prosesə hazırlanması mərhələsi həyata keçirilir.

3) Lay təzyiqinin sazlanması sexi-laya qaz və su ötürülməsini yerinə yetirir

4) Qaz kompressor sexi-əsas istehsalat üçün hasil edilən qazın yığılması və nəqlini yerinə yetirir. Köməkçi istehsalat kimi isə laya ötürmək üçün havanın və qazın sıxılmasını həyata keçirir.

Bu sexlərə kömək edən sexlər isə aşağıdakılardır:

-İstismar avadanlıqlarının təmiri və kirayəsi sexi; Quyuların əsaslı və yeraltı təmiri sexi; İstehsalın avtomatlaşdırılması sexi; Elektrik avadanlıqlarının təmiri, kirayəsi sexi və elektrik təchizatı; Avtonəqliyyat sexi İstehsalat işləri və elmi tədqiqat işləri sexi və s.

Neft və qazçıxarma müəssisələrində məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası və istehsal xərclərinin uçotu bütövlükdə uçota alınır və bu zaman xərc maddələri aşağıdakı kimi olur:

1. Neftin çıxarılması üzrə enerji xərcləri:

-Neftin istismarının kompressor üsulunda istifadə olunan sıxılmış qaz və havanın dəyəri

-Qrup intiqallar,mançanaq dəzgahları,mərkəzdən qaçma nasoslarının hərəkətə gətirilməsinə sərf olunan elektrik enerjisinin dəyəri.

2.Laylara suni təsir üzrə xərclər:

Turşu və səthi aktiv maddələrlə və digər metodlarla quyunun dibinə təsir ilə əmələ gələn neft veriminin artırılması xərcləri,konturdaxili,konturarxası və meydan boyu olan laylara su, qaz və hava vurulması və layların hidravliki yarılması,həmçinin vurucu quyuların amortizasiyası

3.İstehsalat fəhlələrinin əmək haqqı xərcləri

4.Sosial sığortaya ayırmalar.

5.Quyuların amortizasiyası:Neft, qaz, müşahidə və nəzarət quyularının amortizasiyası,qiymətləndirmə

-Qazkompressor sexi üzrə qazın nəqli və yığılması xərcləri

-Neftin hazırlanması və nəqli sexi üzrə neftin istehsalatdaxili nəqli və yığılması xərcləri

-Neftin hazırlanması və nəqli sexi üzrə neftin texnoloji hazırlanma xərcləri

8.İstehsalatın mənimsənilməsi və hazırlanması xərcləri:

a) Yeni işlənməyə daxil olunmuş sahələrdə yeni struktur bölmələrinin (mədənələr, sexlər,neft-qaz çıxarma idarələri) təşkili ilə əlaqədar hazırlıq prosesinə sərf olunan xərclər (növbəti rekultivasiya zamanı istifadə olunacaq torpağın məhsuldar təbəqəsinin saxlanması məqsədilə meydançaların təmizlənməsi,kapital qoyuluşu hesabına ödənilən xərclər və s.).

9.Avadanlıqların və quyuların saxlanılması və istismarı xərcləri:

a) Avadanlığa qulluq etmək və onu işçi vəziyyətdə saxlamaq üçün lazımlı olan materialların dəyəri;

b) Yeraltı və yerüstü quyu avadanlıqlarının-nasos kompressor boruları,mərkəzdən-qaçma nasosları, ştanq nasosları, kompressor və fontan armaturları,qrup intiqal-lar,dirəklər,buruqlar,elektrik mühərrikləri,dəniz eskadaları

və quyuların istismar edilməsi üçün nəzərdə tutulan digər avadanlıqların amortizasiyası və cari təmir xərcləri;

c) Elektrik dalma mərkəzdənqaçma nasosları və lift borularının dalma dərinliyinin dəyişdirilməsi, ştamp nasosları, qum və narafin tıxaclarının aradan qaldırılması, qu-yu dibinin yuyulması, perforasiya edilməsi və quyuların yeraltı təmiri prosesi ilə əlaqədar yerinə yetirilən digər işlərlə bağlı xərclər.

10. Yeraltı sərvətlərdən istifadəyə görə haqqlar

11. Mineral xammal bazasının yenidən hasil edilməsinə ayırmalar.

12. Ümummədən xərcləri:

-Ümumi olaraq idarənin idarəsi və istehsalatın təşkil edilməsi ilə əlaqədar xərclər

13. Sex xərcləri

14. Sair istehsal xərcləri:

-Torpağa görə haqq, onun rekultivasiyasına görə xərclər; Əsas istehsal fondlarının tərkibində olan əmlakın məcburi sığortası ilə bağlı ayırmalar; Ətraf mühitin çirklənməsinə görə müəyyən normalar daxilində ödənilən xərclər.

Bilavasitə “Əsas istehsalat” hesabının debetinə aşağıdakı xərclər aiddir:

-Quyuların amortizasiyası; Sosial sığortaya ayırmalar və istehsalat fəhlələrinin əmək haqqı xərcləri; Yeraltı sərvətlərdən istifadə ilə bağlı görə haqqlar; Mineral xammal bazasının yenidən hasilinə ayırmalar.

İstehsal xərclərinin uçotu və neft–qaz hasilinin həqiqi maya dəyərinin kalkulyasiyası sənaye məhsulunun kalkulyasiyasının bölüşdürülmə metoduna aid olunmaqla, neft-qaz hasil edilməsinin texnoloji prosesinə və istehsalatın idarə olunma strukturuna, həmçinin istehsal xərclərinin tərkibinə və onların neft, təbii qaz və səmt qazı hasilatının maya dəyərinə daxil olunma qaydasına əsaslanır.

“Əsas istehsalat” hesabında uçota alınan xərclərin təbii qaz, səmt qazı və neft arasında bölüşdürülməsi tələb olunur. Belə ki, onlar ayrı-ayrı məhsul növünə ya

əsas baza kimi qəbul edilən hər hansı bir göstəriciyə mütənasib olaraq ya da birbaşa əlamətinə görə bölüşdürülür. Neft-qaz hasilatının maya dəyərinin kalkulyasiyası və istehsal xərclərinin uçota alınması müəssisədə mühasibat uçotu sisteminin bir hissəsidir və ilkin sənədlərə əsaslanır.

Beləliklə, iqtisadi məsələnin həllinə ümumən onunla başlanır ki, geoloji kəşfiyyat qazmasının iqtisadi-texniki məsələləri işlənilmiş nəzəriyyəyə uyğun olaraq həll olunur, işlərin iri əraziyə yayılması, mövsümi xarakter daşması, göl şəraitində həyata keçirilməsi, elmi-texniki tərəqqi, maddi stimullaşdırma, işlərin təmərküzləşməmiş aparılması müsbət təsir edən şərt və amillərdir.

Bütün bu qeyd olunanları nəzərdən keçirərək ümid edə bilərik ki, əmək məhsuldarlığını artırmaq və istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək, bu sahədəki təcrübədən istifadə edərək neft-qaz hasilatının yaxşılaşdırılmasında bəzi yaxşı nəticələr ala bilərik.

II Fəsil. Neft-qaz sənayesində idarəetmə uçotunun təşkilinin müasir səviyyəsi

2.1. Neft-qaz sənayesində istehsal xərclərinin təsnifatı

İdarəetmə uçotu sistemində iqtisadi xərclərin xarakterizə edilməsi və ölçülməsi üçün əsas anlayışlar mövcud ödənişlər, xərclər, istehsal və dövriyyədir. İdarəetmə uçotunun xərcləri bu şəkildə istifadə olunmuşdur: pul formaları, bu prosesdəki ümumi yaşayış xərcləri və işlənmiş əmək prosesinə yönəldilmiş, riskli fəaliyyətlərə yönəlmiş əmlakdan istifadədən sistemli mənfəət, malların satışı, bu işdə qeydiyyatdan keçmiş şəxslər tərəfindən işin yerinə yetirilməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi və s. daxildir və qanunla qurulmuşdur. Bütün bu xərclərin cəmi buraxılan məhsulun müəssisəyə və ya təşkilata neçəyə başa gəlməsini əks etdirir ki, bu da məhsulun istehsal maya dəyəridir. Müəssisə həmçinin, məhsulun satışı ilə əlaqəli olan xərcləri, həyata keçirir. Məhsulun maya dəyərini əmələ gətirən xərclər belə qruplaşdırılır:

Material xərcləri; Sosial sığortaya ayırmalar; Əməyin ödənilməsinə çəkilən xərclər; Amortizasiya ayırmaları; Sair xərclər.

Neft və qaz sənayesində xərclər istehsal obyektlərinin xərcləri, qazıntı işlərinin xərcləri və resursların nəql olunması üçün lazım olan hər hansı bir sistemdən ibarətdir. Neft və qaz hasilatı qurğusunun inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli xərclər bir neçə milyard dollar təşkil edə bilər. Dənizdə olan qurğular, istehsal platformaları güclü fırtınalar, qasırğalar və yüksək dalğalar, kimi ekstremal hava şəraitlərinə tab gətirə biləcək şəkildə qurulmalıdır.

Bildiyimiz kimi mən 2-ci bölmədə hər hansı bir təşkilatda təqdim etdiyim plana əsasən idarəetmə uçotu prosesinin necə aparıldığını təhlil etməliyəm. Mən Socar şirkətini təhlil obyekti kimi nəzərdə tutmuşam. Bildiyiniz kimi, Socar regionun ən böyük neft şirkətlərindən biri olmaqla, neft-qaz yataqlarının axtarışı, , emalı və nəqli, işlənməsi və kəşfiyyatı, neft və qaz hasilatını reallaşdırır. Bu şirkətdə ümumiyyətlə uçot prosesi Sap proqramı vasitəsilə həyata keçirilir. SAP SE Alman şirkəti olmaqla şirkətlər üçün proqram təminatının istehsal edilməsi ilə məşğul olur. SAP şirkətinin əsası IBM şirkətinin 5 sabiq əməkdaşı tərəfindən

qoyulmuşdur.SAP R/3 (SAP ERP) – proqram təminatı şirkətin ən məşhur məhsuludur.İri və orta şirkətlər tərəfindən istifadəsi planlaşdırılmışdır. ERP (Enterprise Resource Planning) şirkətin resuslarının planlaşdırılması mənasını verir. Bir neçə modulu var: projektlərin idarə edilməsi,maliyyə, satış, istehsalat planlaşdırılması, loqistika,sahələr üzrə həllər modulları, personalın idarə edilməsi. SAP R/3 də R hərfi “Realtime” sözünün ilk hərfi olmaqla, sənədlərin operativ keçirməsini və bütün bölmələrə anında əlçatmasını ifadə edir, 3 rəqəmi isə server, kliyent və verilənlər bazası 3 şaxəli sistemi bildirir. Belə ki, Socarda da bu proqram təşkilatın bütün şöbələrinə məlumatların dərhal çatdırılması,yerləşdirilməsi və yenilənməsini həyata keçirir.Proqramınmüsbət cəhətləri iri bir şirkət üçün vacib olan bütün sistemləri bir proqram təminatında birləşdirir.Mənfi cəhətləri isə tətbiqinin çətin və qiymətinin bahalı olmasıdır.

“Socar” üzrə neft hasilatındakı ümumi istehsal xərcləri aşağıdakı kimidir:

nəqliyyat xərcləri- 16,8%,

əmək haqqı – 16,4%,

amortizasiya ayırmaları – 15,6%,

mədən vergisi -11,4%

material və komponent xərclərinin xüsusi çəkisi - 5,4%,

sosial ehtiyaclara ayırmalar– 3,2%,

təmir xərcləri 12,9%,

texniki xidmət xərcləri – 2,1%, və s.

Material və əmək haqqı xərclərindən dissertasiya işinin növbəti hissələrində ətraflı danışılacaq.İndi isə qısaca Socarda digər istehsal xərclərinin vəziyyəti barədə məlumat vermək istəyirəm.

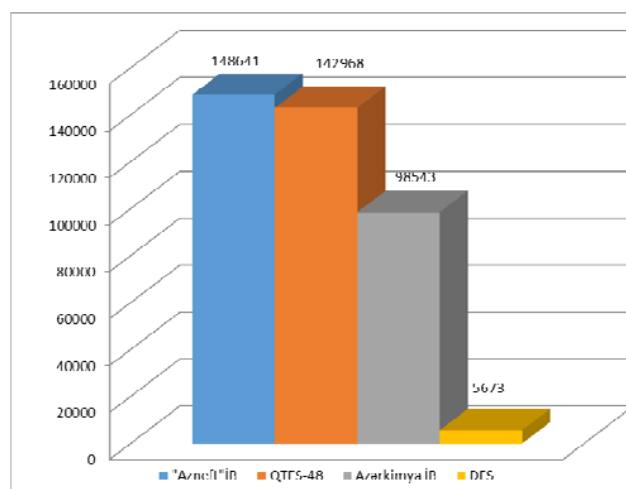
SOCAR tərəfindən dövlət büdcəsinə dövlətin müəyyən qərarlarına uyğun olaraq, dövlətinreallaşdırdığı layihələrə və ayrı–ayrı dövlət təsisatlarına dövrü şəkildəbirbaşa pul şəklində maliyyələşdirmələr və ya qoyuluşlar həyata keçirir.

2017-ci il ərzində dövlətəSOCAR tərəfindən edilən belə birbaşa pul köçürmələri və xüsusilə də AzərbaycanRespublikasında mövcud olan infrastrukturun təmirinə və tikintisinə, həmçinin, yeninəqliyyat, əyləncə, səhiyyə və təhsil infrastrukturunun tikintisinəolunan maliyyələşmələr (dövlət orqanlarının subpodratçılarına ödəniş şəklində) uyğun olaraq 567 milyon və 89 milyon manattəşkil edib.Socarda elektrik enerjisi xərclərinə nəzər yetirsək, neft və qaz yataqların kəşfiyyatı, işlənməsi, neftin hasilatı,saxlanması, emalı, nəqli, istifadəsi və paylanması üzrə struktur vahidlərində mexanika və energetika xidmətlərinə metodiki və texniki rəhbərlik etməklə, dövlət tapşırıqlarının həyata keçirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin görülməsində Baş ofisin Mexanika və energetika şöbəsi ciddi şəkildə iştirak etmişdir.2014-cü ilin yanvarından dekabr ayına qədər olan vəziyyətə baxaq:

Şəkil 1: SOCAR-ın müəssisə, təşkilatlarında istehsal olunan elektrik enerjisi haqda (2014)

“Azneft”İB

148641min.kVt.s.

“Azərikimya”İB

98543min.kVt.s

QTES

48142968min.kVt.s

DES

5673min.kVt.s..

Mənbə:SOCAR illik hesabat 2014

Şəkil 2:Kəndən alınan elektrik enerjisi barədə (min.kVt.s)(2014)

“Azərenerji”ASC-dən

67397.

“Bakielektrikşəbəkə”ASC-dən

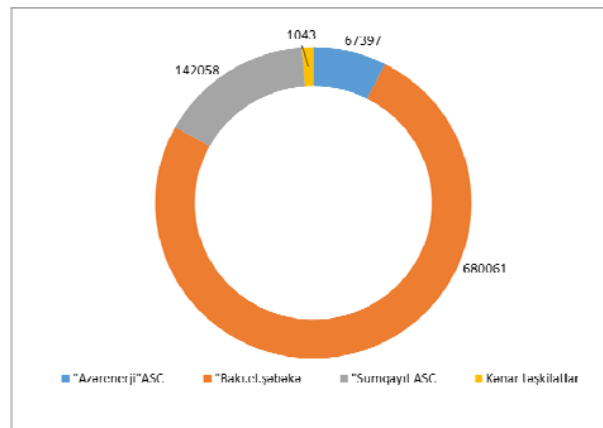
680061

“Sumqayıtelektrikşəbəkə” ASC-dən

142058

Kənartəşkilatlar

1043

Mənbə: SOCAR illik hesabat 2014

Aşağıdakılar istehsal xərcləri xülasəsidir:

Birbaşa xərclər-Proses avadanlıqları, yardımçı avadanlıq, kommunal xidmətlər, infrastruktur.

Dolayı xərclər-Texniki qurumlar, avadanlıqların nəqli, inşaatla əlaqədar xərclər

EPC(engineering, procurement and construction costs) mühəndislik, satınalma və tikinti xərcləri - Əsas mühəndislik, sorğular, layihənin idarə olunması.

Əməliyyat xərcləri-heyət, istehlakçılar, xidmət və texniki xidmət.

Məhsulun maya dəyərində aid olunmasına görə xərclər birbaşa və dolayı olur. Həmçinin, bu xərclər bütün sənaye sahələri üçün vahid deyil və müəssisənin ixtisaslaşma səviyyəsindən, sahə xüsusiyyətindən asılıdır. Neft və qaz sənayesində xərclərin əksəriyyəti birbaşadır. Birbaşa xərclər xammal, köməkçi materiallar, enerji xərcləri, digər istehsal xərcləri ilə bağlı olan birbaşa xərclər - qazma borularının qiyməti, qazma qurğusunun, quyuların dəyərinin və ya bu proses birliyinin istismarı üçün tələb olunan xərclərin birbaşa paylanmasına səbəb ola bilər: avadanlıqların amortizasiyası, əsas sənaye-istehsal işçilərinin əmək haqqı. Bura həmçinin, sütunlar, rotator diskler, ayırıcılar borular, fitinq və vanalar, elektrik kabelləri, örtüklər, enstrümantiyalar və s. ibarət olan toplu avadanlıqların

qiyməti də daxil edilir. Digər birbaşa xərclər dəniz platformalarında və quruda tikintixərclərindən, həmçinin də yerində tikinti xərclərindən ibarətdir.

Dolay xərclər isə istehsalın təşkili və idarə olunması ilə bağlı olan xərclər təşkil edir ki, bunlar da müxtəlif məhsullar arasında hər hansı əlamətə görə bölüşdürülür. Dolay xərclər bir neçə növ məhsul, iş, xidmət və ilə əlaqələndirilir. Dolay xərclər materialların, avadanlıqların, habelə müxtəlif strukturların və mobil, stasionar avadanlıqların nəqli xərclərini əhatə edir. Dolay xərclər iki qrupa bölünür:

1) yerüstü (istehsal) xərcləri - bu ümumi dükan, təşkilatın, xidmətin və istehsalın idarə edilməsi xərcləri. Haqqında qeydiyyatdan keçmiş məlumat "Ümumi istehsal xərcləri" hesabına yığılır;

2) ümumi iqtisadi xərclər-istehsal rəhbərliyi. Onlar istehsal fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli deyildirlər. Onlar hesaba hesablanmışdır və "Ümumi xərclər" hesabına yığılır.

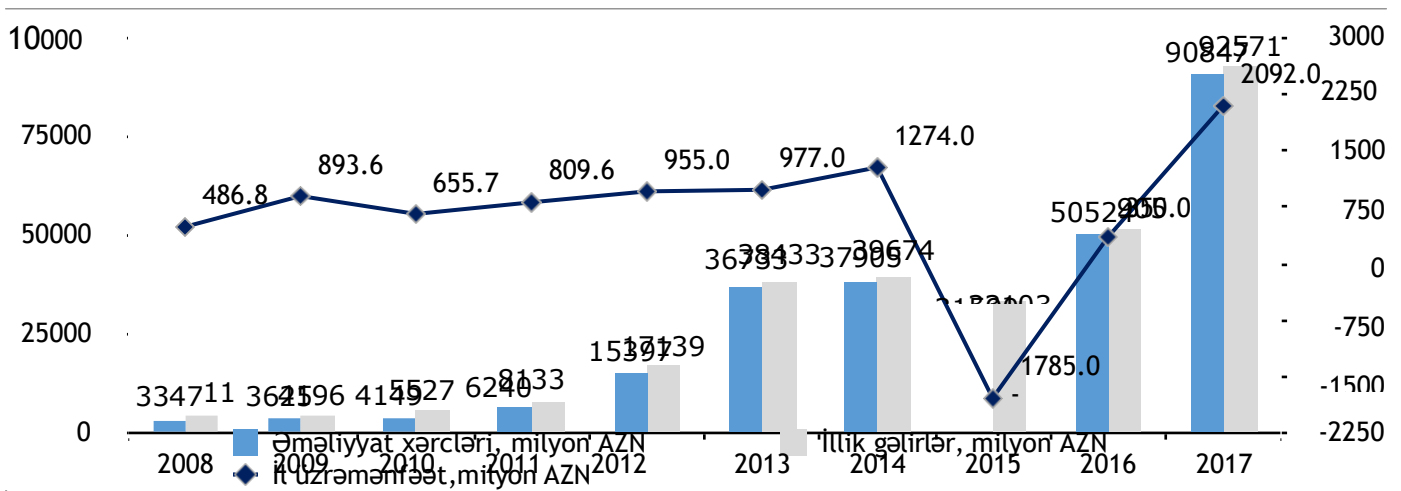
EPC xərcləri və ya mühəndislik, satınalma və tikinti xərcləri istehsal obyektlərinin müqavilə və tikinti xərclərindən ibarətdir. EPC xərcləri tez-tez dəyişir və əsas mühəndislik, tədqiqatlar, idarəetmə, layihənin idarə edilməsi və sığorta xərclərinə bölünməlidir. EMS (Mühəndislik, İdarəetmə və Nəzarət) kimi adlandırılan ümumi xərclərə həmçinin aid edilir: Əsas və ətraflı mühəndislik, yoxlamalar və sertifikatlaşdırma, quruluşların istifadəsi, komanda və layihələrin idarə olunması, tikinti və quraşdırma zamanı strukturların sığortalanması, məsrəflər kimi xərclər və s.

Əməliyyat xərcləri bir istehsal müəssisəsinin fəaliyyət göstərməsində iştirak edən ümumi xərcləri əhatə edir. Neft və qaz hasilatında kapital və əməliyyat xərcləri arasındakı fərq hər zaman dəqiq müəyyənləşdirilmir. Bəzi araşdırmalara əsasən, ümumi əməliyyat xərclərinin payı dörd əsas maddədən ibarətdir:

ümumi dəstək (ümumi xərclərin təqribən 20% -i), səth əməliyyatları (təqribən 15%), saxlanması və loqistika (təxminən 15%),

Əməliyyat xərcləri onların funksiyaları (şəxsi heyət, xidmət və təchizat) və ya məqsədə uyğun olaraq (yəni istehsal, baxım, təhlükəsizlik və s.) təsnif edilə bilər. Socarın istehsal etdiyi, satdığı və nəql etdiyi məhsulların çeşidinin artması həm gəlirlərin həm də xərclərin artımı ilə nəticələnib. 2008-ci ildə əməliyyat xərcləri 3,3 milyard AZN idisə, 2017-ci ildə artıq 90,9 milyard AZN-ə qədər artıb.

Qrafik 1: "Socar" da Kapital və əməliyyat xərclərinin dinamikası, 2008-2017

Mənbə: SOCAR-ın maliyyə hesabatları

Sərf materiallarını yanacaqlar, enerjili yağlar, kimyəvi maddələr, ofis ləvazimatları, boru kəmərləri, qazma şeritləri, oynaqlar, katalizatorlar, örtüklər, molekulyar elementlər, laboratoriya təchizatı, təhlükəsizlik avadanlığı, ehtiyat hissələri, telekommunikasiya xərcləri, müxtəlif icarə haqqı, xidmət, neft və qazın istehsalı və inkişafı son dərəcə inkişaf etmiş, kapital və işgüzar prosesi əhatə edir.

İstehsal qiymətinə daxil olan xərclər də şərti olaraq sabit və dəyişkən xərclərə bölünür. Neft şirkətləri müxtəlif sabit xərcləri ödəməlidirlər. Konkret olaraq, sabit xərclər istehsal həcmindən asılı deyil və istehsal gücləndikdə nisbi sabitlik ilə xarakterizə olunur. Bunlar əsas vəsaitlərin cari təmiri, xərclər, sahə, mağaza, xərclərin ödənilməsi ilə bağlı amortizasiya ayırmaları və s. xərclərdir. Məsələn, tənzimləmə uyğunluğunun xərcləri istehsal səviyyəsində çox dəyişməyəcəkdir. Neft şirkəti uzunmüddətli müqavilələri olan işçiləri ola bilər, məsələn şirkət

zabitləri və ya neft tapmaqda kömək edən geoloq məsləhətçilər. Əgər şirkətin avadanlıq və ya torpaqlarından bir hissəsi satın alınsa, bu da sabit bir xərc olacaq, çünki torpaq və ya avadanlıqların nə qədər neft çıxardığına baxmayaraq, dəyəri sabit olacaq.

“Socar”da neft-qaz hasilatı qurğuları üzrə yəqin edilənərazinin bərpası və ya ləvğətmə xərcləri aid edilməklə sökülmə xərclərinin cari dəyərinin uçotu öhdəlik yarandıqda aparılır və istehsalın həcmindən asılı olaraq amortizasiya metodu tətbiq olunaraq balans dəyərinə daxil olunur. Bütün kiçik həcmli istismar və təmir xərcləri çəkildiyi anda xərcə silinir. Əmlak, tikili və avadanlıqların əsas komponentlərinin və ya hissələrinin dəyişdirilməsi əvəz olunmuş hissələr istismardan çıxarılır və xərcləri kapitallaşdırılır.

“Socar”da neft və qaz aktivləri üçün amortizasiya təsdiqlənmiş işlənənən ehtiyatlar və ya əgər uyğundursa cəmi təsdiqlənən ehtiyatlar üzrə hər bir yataq üzrə hesablanır. Birgə istifadə edilən neft-qaz əmlakı və avadanlıqlarına (məsələn, emal qurğuları, daxili təchizat sistemləri və s.) cəmi təsdiqlənmiş ehtiyatlar üzrə amortizasiyahesablanır. Torpaq üzrə amortizasiya hesablanmır. Qrupun neft-qaz əmlakından savayı əmlak, tikili və avadanlıqlarının təxmin olunan faydalı istifadə müddəti aşağıda kimi olur: maşın və avadanlıqlar 3-50 il, binalar və tikililər 12-40 il, gəmilər 25 il

Dəyişkən xərclər isə istehsalat vahidinə və ya yerinə yetirilən işlərə və istehsal dəyişiklikləri ilə dəyişməyə görə - dəmirləşmə xərcləri, neft hasilatına və yataqda saxlanması, neft və qaz hasilatında qazma, kimyəvi maddələr və s. daxildir. Neft hasilatının və satışının aspektlərindən asılı olaraq, şirkətin fəaliyyətinə görə seçdiyi dəyişkən xərclər də dəyişəcəkdir. Məsələn, qazma ilə məşğul olan bir şirkət qısa müddətli icarə müqavilələri və saatla ödənilən işçilərlə təchiz oluna bilər. Bu ehtiyatları istifadə edərək, şirkətin qazma cəhdləri neftə bağlıdır. Bununla yanaşı, daha çox neft çıxarılması, tullantıların və ya digər qəzaların olması halında şirkətin potensial məsuliyyətini artırır və fəvqəladə idarəetmə və hüquqi qruplar üçün daha çox xərc tələb edir.

Qazma prosesində xərclərin vaxtına və həcminə bağlı qazma, daha doğrusu quyuların dərinliyi və diametrinə bölünməsi qəbul edildi. Vaxta əsaslanan xərclər quyuların qazılması müddəti ilə fərqlənir. Buraya qazma ekipajının əmək haqqı, sondaj avadanlıqlarının saxlanması, qazma avadanlığı, xüsusi nəqliyyat və s. dəyərinin saxlanması xərcləri daxildir. Bu qrupun xərcləri qazma xərclərinin 60-80% -ni təşkil edir. Üstəlik, quyunun dərinliyində artımla vaxtdan asılı xərclərin nisbəti artır. Qazma həcmindən asılı olan xərclər qabarma dərinliyi və dizaynı ilə ölçülür. Bu qrup gövdənin, sementin qiymətini ehtiva edir. Qazma dərəcəsini artırmaq və quyunun diametrini azaltmaqla bir qrupun və ya digər xərclərin üstünlüyü təsir qazma dəyərini azalda bilər.

Xərclərin istehsal xərclərinə daxil edilməsi əsasında 5 qrupa bölmək olar:

1) standartlaşdırılmamış xərclər, istehsal dəyərinə tam daxildir.

- pre-istehsal dəyəri; texnoloji xərclər; əmək haqqı; sosial sığorta və təhlükəsizlik fondlarına ödənişlər; aktivlər üzrə amortizasiya; kirayə; pozuntulardan itkilər; zəmanətlərin təmiri;

2) istehsal xərclərinə tam şəkildə daxil olan normallaşdırılmış xərclər,

(vergiyə cəlb olunanların müəyyən edilməsi zamanı artıq məbləğlər nəzərə alınmır)məhsul satışından maliyyə nəticəsi:rəsmi vasitələrin saxlanması üçün; səyahət xərcləri; əyləncə xərcləri; reklam xərcləri; təlim və yenidənqurma xərcləri;

3) istehsal normasına daxil olan normalara daxildir

(artıq məbləğlər bölüşdürülməmiş mənfəətə aiddir):ətraf mühitə zərərli emissiyaların ödənilməsi; könüllü sığorta üzrə xərclər;

4) istehsal xərci daxilində olmayan normallaşdırılmış xərclər, lakin zərərlərdən silinir: ləğv edilən sifarişlər üzrə xərclər;konservləşdirilmiş tutumun saxlanması xərcləri; maliyyə vergisinə aid müəyyən vergi ödəmələri üzrə xərclər;

5) istehsal xərclərinə daxil edilməyən standart olmayan xərclər, və

bölüşdürülməmiş mənfəətdən silinmişdir: şəhər və şəhərlərin inkişafı üzrə işlər aparılır;mədəni və ictimai qurumların saxlanması xərcləri

Maddənin yaranma vaxtı və istehsaldan asılı olaraq cari dövrün xərcləri və gələcək dövr xərcləri ayrılır.

Neft emalı və neft-kimya sənayesinin xüsusiyyətlərindən biri məhsulların quraşdırma proseslərinin birbaşa ötürülməməsidir. Əslində, bir prosesdə müxtəlif növ məhsullar istehsal olunduğundan, bu prosesi əsas (prosesi yaradılan istehsal üçün) və köməkçi (keçən yolla) olaraq bölmək lazımdır. Yan məhsullar xammalın dəyəri (və ya onun bir faizi), ya da əsas olduğu prosesin istehsal qiyməti və ya mümkün satış qiymətləri ilə adi üsulla qiymətləndirilir. Yan məhsulların qiymətləndirilməsi metodu məhsulların keyfiyyətinə və istiqamətinə bağlıdır. Petrokimya müəssisələrində yan məhsullar ən çox satılan satış qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Yan məhsulların dəyəri prosesin xərclərindən çıxarılır. Qalan xərclər hədəf məhsullar arasında bərabər paylanır. Beləliklə, köməkçi məhsulların yüksək qiymətləndirilməsi hədəf sənayesinin qiymətində süni bir azalmaya gətirib çıxara bilər. (yəni istehsal vəziyyətinin düzgün əks etdirilməməsi)

2.2. Material xərclərinin uçotu və onlar üzərində nəzarətin təşkili

Material xərcləri istehsal xərclərinin tərkibində ən böyük paya malikdir ki, onun ümumi payı payı 60-90% -dir, lakin hasilat sənayesində onun payı azdır. Material xərclərinin tərkibi heterojendir və xammal, materialların xərclərini (bir istehsaldan çıxarılan tullantıların başqa birinə tam hüquqlu xammal əldə edə biləcəyi təqdirdə, ehtiyatların istifadəsi və ya tətbiq edilməsi qiyməti ilə qaytarılacaq tullantıların dəyərini çıxarmır) ehtiva edir. Xammalın qiymətinə materiallar, komissiyalar, brokerlik və digər vasitəçilik xidmətləri daxildir. İstehsal prosesində istehlak edilən xammalın dəyəri əlavə dəyər vergisi olmadan istehsal dəyərinə daxil edilir (ƏDV).

Tarixi olaraq neft və qaz sənayesində, məhsul və ya layihələr üçün əsasən materialların mövcudluğuna diqqət yetirilmişdir, xərclərə deyil. Bu tendensiya riskdən yayınma, müşahidə sistemlərinin olmaması və mürəkkəb təchizat zəncirləri ilə idarə olunub, mövcud olan aktivlərin əməliyyatlarına cəlb edilmiş müxtəlif tərəflər və kapital layihələrinin icrasına əsaslanır. İstehsal sahələri üçün zəruri materiallar hazırlamaq üçün layihələr vacib və əhəmiyyətliyədir. Lakin aktivləri idarə etmək və ya icra etmək eləcə də, xərcləri azaltmaq üçün sərmayə layihələrinin mövcudluğundan ödəniş verməmək lazımdır. Materialların idarə edilməsini materialların axınını təmin etmək üçün lazım olan tədbirlər kimi müəyyənləşdiririk (kəşfiyyat, inkişaf və istehsal sahələri). Bu prosesdə materiallar saxlanılır və istismar edildikdə istismar sahələrinə göndərilir. Neft və qaz şirkətləri üçün materialların idarə edilməsi həm istifadə olunan materialları həm də istehsalat obyektlərinin gündəlik işlənməsi və böyük kapital layihələrinin tikintisini əhatə edir. İstehsalat və tikinti, keyfiyyətə uyğun materialların təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Şirkətlərin materialları təkmilləşdirməklə dəyər yarada biləcəyi üç əsas sahə var:

lojistik xərcləri, tullantılar və səhmlərin payı.

Təchizatçılardan istehsal sahəsinə materialların axını və saxlama xərcləri ilə yanaşı, logistika xərcləri də təmin edilir. Bu xərclər adətən cəmi əməliyyat xərclərinin 15 faizini təşkil edir və 30 faizə qədər yüksək ola bilər. (kəşfiyyat, inkişaf və ya əməliyyat yerindən asılı olaraq) Orta istehsal xərcləri böyük bir global neft və qaz şirkəti üçün təxminən 10 dollar neft ekvivalenti var. (vergilər və royalti istisna olmaqla). Gündə bir milyon barel neft ekvivalenti istehsal edən bir şirkət lojistik xərcləri 175 milyon dollardan 525 milyon dollara qədər dəyişəcək. Bu xərclərin 10 faizini kəsmək, qənaətdə 50 milyon dollara qədər gətirə bilər.

Cədvəl 2: Neft və qaz sektorunda materialların idarə edilməsi

Layihələr (xərclərin 60% -dən 70% -i)	Əməliyyatlar (xərclərin 30% -dən 40% -dək)
Uzaq sahələrdə zəif infrastrukturları olan böyük kapital layihələri 3-4ildə tamamlanır. • Əvvəlki layihələrdən çətin və ya artıq materiallardan istifadə etmək çox bahalıdır • Təchizat zəncirinin fəaliyyəti bir neçə tərəfdən reallaşdırılır; EPC podratçı tez-tez bütün işlərə görə məsuliyyət daşıyır	Uzaq sahələrdə davam edən əməliyyatlar 30 ilə 40 il arasında tədarük ilə davam edə bilər (Layihə zamanı inkişaf etmiş infrastruktur) • Gələcək istifadəyə görə saxlanılan həddən artıq materiallar • Sahə operatorları icra aparırlar

Mənbə: www.atkearney.fr

İbtidai məqsədi: Lazım olduqda materialların yüksək keyfiyyətə malik olmasını təmin etmək və təhlükəsizlik standartları riayət etmək

Cədvəl 3: İdarəetmə rolları

• Çoxlu tədarük zəncirini əlaqələndirən funksiyaları və üçüncü tərəflər tərəfindən yaradılan artıq materialları idarə etmək, çox ehtiyatlıq və dizayn dəyişiklikləri • Materialların düzgün keçməsinə və əməliyyat qrupuna ehtiyat hissələrini təmin etmək	Bir çox aktivlər arasında təchizatları əlaqələndirmək lazımdır: • Tələlərin dəyişkənliyini idarə edən materialları • Düzgün çalışmasını təmin edəntəsis edilmiş təchizat zənciri
---	--

Mənbə: www.atkearney.fr

“Socar”da və digər neft-qaz sənayesi müəssisələrində material xərclərinin uçotunun əsas məqsədi aşağıdakılardır:

-materialların, onların saxlanma yerlərinin təhlükəsizliyinin həmçinin, emalın bütün mərhələlərində nəzarətin təmin edilməsi; materialların alınması zamanı (tədarükü) faktiki xərclərin müəyyən edilməsi; qurulmuş standartların inventarlarına uyğunluğunun yoxlanılması; istehlak normalarına riayət olunmasına nəzarət, artıq və istifadə edilməmiş materialların müəyyən edilməsi; materialların istehsalında istehlak olunan malların dəyərinin düzgün istehsal edilməsi;

Mən “Socar Neft Kəmərləri” idarəsində qısaca tanış olduğum mal materialların uçotu prosesini açıqlamaq istərdim. Əlbəttə, ilkin olaraq materialların

alınması üçün elektron qaimə tərtib olunmalı və şirkətə təqdim etməlidir. Qaimədə malların adı, miqdarı, qiyməti və s qeyd olunur. Əgər mal-material alınması zamanı əlavə xidmət yerinə yetirilmişdirsə akt da tərtib olunur. Akta əlavədə mal materiallar, görülmüş işlər və göstərilmiş xidmətlər barədə ətraflı məlumat qeyd olunur. Təbii ki, elektron qaimənin və varsa aktın düzgünlüyü yoxlanılır. Mal-materiallar əldə olunduqdan sonra mühasib SAP proqramında materialların uçotunu həyata keçirir. Malın nömrəsi, kodunu, adını, ölçü vahidini, miqdarını, qiymətini daxil edir və sonda proqram yekun məbləği hesablayır. Ümumi olaraq aşağıdakı kimi bir cədvəl forması alınır:

Cədvəl 4:Materialların uçotu barədə

S/s	SAP kodu	Mal-materialların adı	Ö/V	Miqdarı	Qiyməti	Məbləği
1	2000197520	Boya aliminium	KG	30	5	150
2	2000197421	Qaynaq çubuğu	KG	125	3,2	400
3	1000369481	Həlledici	L	200	1,7	340
4	3000254785	Laqonda fırçası	FT	6	5,9	35,4
5	1000573021	İzolyasiya lenti	KG	400	4,75	1900
6	9541278230	Maye qaz	TO	0,7	600	420
7	1000350178	Bitum	KG	70	2,5	175
8	4578012369	Pas əleyhinə boya	KG	900	2	1800
9	1000215478	Xarici örtük	KG	200	3,1	620
10	2000298703	Qırmızı boya	KG	300	4,1	1230

Mənbə: “Socar Neft Kəmərləri” idarəsi (rəqəmlər və mallar şərtidir)

Daha sonra şirkət tərəfindən elektron qaiməyə əsasən ödəniş tapşırığı ilə ödəniş həyata keçirilir və SAP proqramında bank sənədləri cədvəlində məbləğ məxaric orderi formasında qeyd edilir.İlin sonunda isə bütün mal materialların uçotu maliyyə hesabatında öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, Socarın strukturuna şirkətin şurası, baş ofisi, 23 müəssisə, hüquqi şəxs statusuna malik olmayan təşkilatlar, ortaqlar və şirkət tərəfindən yaradılan təsisatlar daxildir. Bu müəssisələrin hər biri Socarın daxili nizamnaməsinə əsasən ilin qanunla müəyyən olunmuş bir ayında hesabatı təqdim edir. Neft kəmərləri idarəsi bu hesabatı aprel ayında təqdim edir.

Aylıq hesabatlara əsasən, SOCAR-ın struktur bölmələri üzrə 2014 cü il üzrə aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək.

Cədvəl 5: "Socar"ın anbar qalığı barədə (2014)

Struktur bölmələrinin adı	01.01.2014-cü ilə qalıq	01.01.2015-ci ilə qalıq
"Azneft" İstehsalat Birliyi	197036,51	130890,4
Kompleks Qazma İşləri Tresti	117179,54	146843,94
"Azərneftyağ" Neft Emalı zavodu	4105	3599,7
H.Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu	26768,6	18127,8
Ekologiya İdarəsi	2634,12	2232,18
Marketinq və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi	613,9	276,8
"Neftqazəlmətinədqatlayihə" İnstitutu	49,04	8,76
Azərikimya İB	4604,51	2684,15
Dalğıc və Qəza Xilasetmə İşləri İdarəsi	1985,835	1982,294
Sosial İnkişaf İdarəsi	14420,000	11959,000
"Geofizika və geologiya" İdarəsi	1509,370	487,375
"İnformasiya texnologiyaları və rabitə" İdarəsi üzrə	9499,180	9507,080
Təhlükəsizlik İdarəsi	178,200	109,000
"Neft kəmərləri" İdarəsi	3294,480	3086,990
H.Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər zavodu	3386,960	1382,920
"Neftqaz tikinti" trestı	101426,969	67346,606
"Azəriqaz" İB	43973,790	41262,880
Qaz emalı zavodu	3303,980	3204,240
"Qaz ixrac" İdarəsi	2215,968	4216,708
Nəqliyyat İdarəsi	6563,730	5347,000
Cəmi SOCAR üzrə:	544749,682	454555,823

Mənbə: "Socar" illik hesabat 2014

Cədvəldən göründüyü kimi, SOCAR üzrə ümumi olaraq qarşılıqlı artım baş verməmişdir. Lakin ayrı-ayrı idarələr nəzər yetirsək, Kompleks Qazma İşləri trestinin anbar qalığında artım görünür. Bu artımın səbəbi, “Ümüd” yatağında qazılması planlaşdırılan quyular üçün alınmış avadanlıqlar və borulardır. “Ümüd” yatağında aparılacaq qazma işləri başqa müəssisəyə verildiyi üçün avadanlıqlar və borular anbarda qalmışdır. Həmin boru və avadanlıqların gələcəkdə qazılacaq quyularda istifadə olunması planlaşdırılıb.

Ümumi olaraq, şirkətin struktur bölmələri tərəfindən təqdim edilmiş arayışlara görə 2014-cü ildə material ehtiyatlarının alınmasına **925018,152 manat** sərf olunmuşdur.

Cədvəl 6: "Socar" material ehtiyatları barədə 2014

Struktur bölmələrinin adı	İl ərzində material ehtiyatlarına sərf edilən məbləğ
“Azneft” İB	259615,76
Kompleks Qazma İşləri Tresti	159396,3
H.Əliyev adına BNEZ	34235,6
Azərneftyağ NEZ	6786,9
“Azərikimya” İB	15930,37
Neftqaz elmi tədqiqat layihə İnstitutu	3585,04
Ekologiya İdarəsi	1976,35
Dalğıcvə Qəza Xilas etmə İşləri İdarəsi	728,813
Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi	223,4
Sosial İnkişaf İdarəsi	8977,0
"Geofizika və geologiya" İdarəsi	19612,465
"İnformasiya texnologiyaları və rabitə" İdarəsi üzrə	24346,550
Təhlükəsizlik İdarəsi	71,800
"Neft kəmərləri" İdarəsi	3729,360
H.Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər zavodu	129,520
"Neftqaz tikinti" tresti	315026,004
"Azəriqaz" İB	40427,700
Qaz emalı zavodu	2457,970
"Qaz ixrac" İdarəsi	16634,200
Nəqliyyat İdarəsi	11127,050
SOCAR üzrə cəmi:	925018,152

Mənbə: "Socar" illik hesabat 2014

SOCAR-da material ehtiyatlarına ayrılmış xərclərin mümkün qədər

azaldılması , ayrılan vəsaitin səmərəli və qənaətlə istifadəsinə şərait yaratmaq, həmçinin, satınalmalarının davamlı inkişafı üçün bir sıra **təkliflər** irəli sürmək olar:

- Birbaşa istehsalçı şirkətlərin satınalma proseduruna cəlb edilməsi;
- Yarımillik və illik müqavilələrin imzalanması;
- Eyni adlı material və avadanlıqlara mərkəzləşdirilmiş satınalınmanın keçirilməsi;
- Satınalma prosedurunda iştirak edən şirkətlər üçün reytingin tətbiq olunması
- SOCAR daxilində təchizatla birlikdə işləyən logistika idarəsinin yaradılması və bunun əvəzində zavodlarla birbaşa işləmək imkanı əldə olunması;
- Satınalma zamanı qalib şirkətlərə əvvəlcədən müəyyən avansların(10-15%) ödənilməsini təmin etmək;

Material xərclərinin uçotu Yeni Hesablar Planının 201-ci hesabında həyata keçirilir. 201 "Material ehtiyatları" hesabının 7 ədəd subhesabı var və onlar aşağıdakılardır:

- 201-1 "Xammal və materiallar"
- 201-2 "Satın alınmış yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar, konstruksiya və detallar"
- 201-3 "Yanacaq"
- 201-4 "Tara və tara materialları"
- 201-5 "Ehtiyat hissələri"
- 201-6 "Sair materiallar"
- 201-7 "Emal üçün kənara verilmiş materiallar"

Müəssisəyə materialların və xammalın daxil olması 201 "Material ehtiyatları" hesabının debetində, hardan daxil olmasından asılı olaraq 431, 244 , 531 və s. hesablarının kreditində əks etdirilir.

Materialların və xammalın kənara satışı 611 hesabının debetində və 201 hesabının kreditində əks olunur. Həmçinin, bu materiallara görə mal alanlardan müəssisəyə çatması məbləğdə 211 hesabının debetində və 611 hesabının kreditində əks etdirilir. Misal:

Plastikdən məhsullar istehsal edən bir şirkət Socardan 23600 man dəyərində neft satın alır və ay ərzində plastik istehsalı üçün istifadə edir.

Şəkil 3: Məsələ

N	Əməliyyatın məzmunu	Debet	Kredit	Məbləğ
1	Neftin alınması	201-1 "Xammal və materiallar"	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları"	20 000
2	Alınan materialların ƏDV-si	241 "Əvəzləşdirilən ƏDV"	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları"	3600
3	Alınan materialları görə malgöndərənə edilən ödəniş-əsas məbləğ	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları"	223 "Bank hesablaşma hesabları"	20 000
4	Alınan materialları görə malgöndərənə edilən ödəniş-ƏDV	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları"	226 "ƏDV sub-uçot hesabı"	3600
5	Ödənilmiş ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi	521-3 "Vergi öhdəlikləri - ƏDV"	241 "Əvəzləşdirilən ƏDV"	3600
6	Materialların istehsalata silinməsi	202 "İstehsalat xərcləri"	201-1 "Xammal və materiallar"	20 000

2.3.Əməyin ödənişi üzrə xərclərin uçotu və onların istehsalatda istifadəsinə nəzarətin təşkili

Neft və qaz sənayesində material xərclərindən sonra əmək haqqı xərcləri maya dəyərini təşkil edən ikinci əsas element hesab edilir. Sənayedə əmək haqqının təşkilinin əsas prinsipləri həyata keçirilən işin xarakteri, işçilərin ixtisası, işin ağırlıq dərəcəsi və s. nəzərə alınmaqla əməyin ödənişində əsaslandırılan nisbətin təmin olunması, əmək haqqının daimi artması hesab olunur.

Müəssisə və ya təşkilatda əmək ödənişi prosesinin ümumi səviyyəsi aşağıdakı amillərdən asılı ola bilər:

- müəssisənin kadr siyasətindən, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən; vilayətdə, regionda, müvafiq peşələrə yiyələnmiş işçilər arasında olan işsizlik səviyyəsindən, həyat dəyərindən (istehlak səbəbindən); həmkarlar ittifaqlarından, dövlətin, rəqiblərin, və s.-nin təsirindən.

Əməyin ödənilməsinin formaları müxtəlifdir və hər bir müəssisə və ya təşkilat onların içərisindən (tarifsiz sistem, tarif sistemi və onun bir növü olan kontrakt sistemi) konkret istehsal şəraitində daha yüksək səviyyədə uyğun olan variantı seçir. Əmək institutu müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün 18-dərəcəli VTC diapazonu seçilmişdir.

Neft qaz müəssisələrində YEK tarif cədvəli istifadə olunur və eləcə də, Socarda vahid tarif qoyma və fəhlələrin, qulluqçuların əməyinin dərəcələrə görə ödənilməsi sistemidir. Bu cədvəltəşkilatların, müəssisələrin və idarələrin fəhlədən rəhbər işçilərə qədər bütün işçi qruplarına aid edilir. Vahid tarif cədvəli əsasında vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək və eyni dərəcədə mürəkkəb olan əməyə görə bərabər ödənişi həyata keçirmək imkanı yaranır. Başqa sözlə desək, əmək haqqının təşkilinin maksimum təkmilləşdirilməsinə alternativ yanaşmanın həyata keçirilməsini təmin edir.

Neft-qaz şirkətlərində əmək haqqının doğru təşkili üçün əsasən 2 forma vardır: vaxtamuzd və işəmuzd formaları

Vaxtamuzd formasından geniş yayılan forması gündəlik əmək haqqı sistemidir və bu zaman əmək haqları aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$\text{Əmək haqqı} = \text{işlənən saatların sayı} \times \text{bir saat üzrə ödənişin norması}$$

Bu sistemin tətbiqi zamanı əmək haqqı bu düsturla hesablanır:

$$\text{Əmək haqqı} = \text{İstehsal olunan məhsul vahidlərinin sayı} \times \text{Hər məhsul vahidi üzrə ödəniş norması}$$

İşəmuzd əmək haqqı forması neft və qaz şirkətlərində təmir işlərinin görülməsi zamanı köməkçi təsərrüfatlarda tətbiq oluna bilər.

Bütün işçi kateqoriyalarında əmək haqqı ödənişinin əsas mənbəyi əmək haqqı fondu hesab olunur. Əmək haqqı fondunun (ƏHF) planlaşdırılmış həcmi müxtəlif üsullar vasitəsilə müəyyən oluna bilər.

Daha çox istifadə edilən metod birbaşa hesablama metodudur:

$$\text{ƏHF} \wedge \text{Ns} \wedge \text{ƏHo},$$

burada, **ƏHo** - orta əmək haqqı.

Ns - işçilərin planlaşdırılmış orta siyahı sayıdır

Bu metodun köməkliyi vasitəsilə ümumi əmək haqqı fondu istər ayrıca işçi qruplarına və kateqoriyalarına görə, istərsə də, ümumilikdə müəssisə üzrə işləyənlərin sayına və onların əmək haqqına görə düşünülə bilər.

Əmək haqqı fonduna daxildir:

- işlənmiş vaxta görə ödəniş; işlənməmiş vaxta görə ödəniş; qidalanmaya, yaşayış yerinə, yanacağa görə ödənişlər; birdəfəlik həvəsləndirici ödənişlər;

İşlənmiş vaxta görə ödənişə aiddir:

1) tarif normaları və maaşlar üzrə, həmçinin, işəmuzd qiymətlər üzrə əmək haqqı;

2) natural ödəniş formasında verilən məhsulun dəyəri;

3) vəzifələrin məharətlə uyğunlaşdırılmasına və peşə ustalıqına görə tarif maaşlarına stimullaşdırıcı əlavə ödənişlər;

4) mükafatlar və digər mükafatlandırıcı ödənişlər;

5) əmək şəraiti və iş rejimi ilə əlaqədar kompensasiya ödənişləri və s.

İşlənmiş vaxta görə ödənişlər illik və əlavə məzuniyyətlərin, yeniyetmələrin güzəştli saatlarının, məcburiyyət üzündən işə çıxmadan hallarının (proqullar), işçinin günahı üzündən baş verməyən boşdayanmaların və s. ödənilməsidir.

Əməyin maaş və tariflər üzrə ödənilməsi və stimullaşdırılması vəziyyətində işçinin, eləcə də, bütün kollektivin maraqları arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq, bərabərçilikdən yaxa qurtarmaq olduqca çətindir. Müxtəlif təşkilatlarda işçilərin əmək haqqı həcmi müəyyən edən göstəricilərin sayı eyni deyildir. Adətən tarifsiz əmək haqqı sisteminin tətbiq olunması zamanı işçiye əmək kollektivi tərəfindən verilən kvalifikasiya səviyyəsi əmsalı; müəyyən müddətdə işlənmiş iş vaxtının miqdarı, ödənişin həyata keçirildiyi zaman işçiye əmək kollektivi tərəfindən verilmiş, cari fəaliyyət nəticələrində əmək payı əmsalı nəzərə alınır. Göstəricilərin həddi həm məhdudlaşdırıla bilər, həm də əmək sərfi əmsallarının tətbiqi, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və s. hesabına genişləndirilə bilər. Tətbiq edilən göstəricilərin sayından asılı olaraq, əməyin stimullaşdırılmasının və tarifsiz ödəniş sisteminin müxtəlif modelləri vardır.

Bu modeldəki üç amil aşağıdakılardır:

-əməkdə iştirak əmsalı ($\Theta I \Theta$), işçinin kvalifikasiya səviyyəsi; faktiki işlənmiş vaxt.

Bu sistemdə, müəssisənin rəhbərindən fəhləsinə qədər bütün işçilərinin əmək haqqı işçinin, eləcə də, bütün müəssisənin və ya ayrıca bölmənin əmək haqqı fondundakı payıdır.

Təşkilatın işçisinin kvalifikasiya səviyyəsi əmək kollektivinin bütün üzvləri üçün müəyyən olunur və işçinin əvvəlki dövrə görə faktiki əmək haqqının

təşkilatdahəmin dövr üçün yaranmış minimal əmək haqqı səviyyəsinə bölünməindən fərqli şəkildə təyin olunur.

ƏİƏ təşkilatın bütün işçiləri üçün nəzərdə tutulur (müəssisənin rəhbəri daxil olmaqla) və ƏİƏ-nin təyininin dövriliyi (rübde, ayda bir dəfə və s.) və onun hesablanması üçün göstəricilərin tərkibi ilə əlaqəli özü qərar verən əmək kollektivi şurası tərəfindən təsdiqlənir.

Müəssisənin müdiriyyəti (işverən) və müəssisənin işçisi (mütəxəssis) arasında işçinin fərdi qabiliyyətlərinin və məhsuldar əməyə yönələn yaradılmış əlavə stimulların maksimum səviyyədə nəzərə alınması məqsədi ilə, kontrakt bağlana bilər. Kontraktın qüvvədə olma müddəti bitdikdə yeni müddətə yenidən bağlana və ya uzadıla bilər.

Kontraktın aşağıdakı müddəalar öz əksini tapmalıdır:

1) bağlanan kontraktın məqsədi və predmeti: yerinə yetiriləcək iş növü və strukturu və ya mütəxəssisin funksiyalarının dəqiq təsviri;

2) mütəxəssisin əməyinin təşkili (əməyin təşkili şərtləri müxtəlif ola bilər: müəssisənin daxili intizam qaydalarına tabeçilik, yaxud fərdi iş qrafiki) və ödənilməsi şərtləri, iş vaxtı rejimi.

“SOCAR”da yerinə yetirilən kadr siyasəti insan resursları imkanlarından daha səmərəli istifadə olunmasına, şirkətdəki mövcud kadrlarının saxlanılmasına, onların inkişaf etdirilməsinə, həmçinin, beynəlxalq standartlara, bazar iqtisadiyyatında daim dəyişən tələblərə və “SOCAR”ın inkişafı strategiyasına uyğun personalın idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. “Socar”dakı bütün səviyyələrdə davamlılıq prinsipinin və missiyasının mövcudluğunda İnsan resurslarının idarə olunması mühüm rolə malikdir.

Şirkətin insan resursları ilə əlaqəli fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində vacib olan - Əmək Məcəlləsinə və əmək qanunvericiliyinə uyğun reallaşdırılır. Həmçinin, “SOCAR”da SAP HR transformasiya proqramı ilə iş prosesi həyata keçirilir və bu proqram vasitəsilə insan resurslarının

effektivliyin, səriştəliliklərin, işə qəbul, yerləşdirmə və adaptasiya, təlim və inkişafın idarə olunması kimi funksiyaların tətbiqi yerinə yetirilir.

01.01.2018-ci il tarixinə işçilərin faktiki sayı 50424 nəfər olmuşdur. SOCAR-a hesabat dövrüərzində 3114 nəfər işçi qəbul olunmuşdur və onlardan , 1728 nəfəri kənardan, 1386 nəfəri isə şirkətdaxili yerdəyişmə ilə işə qəbul edilən işçilərdir. Kənardan işə qəbul olunan 1 728 nəfərdən 511 nəfər müvəqqəti işçilər (tikinti, mövsimi, çöl işləri ilə bağlı və s.), 188 nəfər SOCAR-ın Təlim, 26 nəfər SOCAR-ın Təqaüd Proqramının məzunları, 8 nəfər hərbi xidmətdən döyənlər, Sertifikatlaşdırma və Tədris İdarəsinin Mərkəzlərinin məzunları, 995 nəfər isə (528 nəfər kənardan işə qəbul edilən və 467 nəfər şirkətin müəssisə və təşkilatlarında çalışanlardır) İnsan Resursları Departamenti (İRD) tərəfindən müsabiqə vasitəsilə işə qəbul edilmişdir.

Kadrların İdarə Edilməsi Komitəsi və SOCAR-ın prezidenti tərəfindən 2017-ci il zamanı vəzifəyə təyin edilmə ilə bağlı 76 əmək müqaviləsi bağlanmış və bu müddət ərzində 70 nəfərlə bağlanan əmək müqaviləsinə xitam verilmişdir. Müəssisə rəhbərlərinə və SOCAR-ın baş ofisinin işçiləri Şirkətdə işləmələri haqqında bir sıra yerlərə təqdim olunmaq üçün 477 arayış hazırlanıb verilmişdir. Nomenklaturaya daxil olan rəhbər işçilərinin və SOCAR-ın Baş ofisinin işçilərinin əmək kitabçaları İRD-nin Personalın uçotu şöbəsində saxlanılır, onlara lazımi qeydlər olunur və müvafiq qaydada uçotu həyata keçirilir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, 01.01.2018-ci il tarixində təqaüdçülər 4 575 nəfər təşkil etmişdir və bu ümumi işçilərin 9.6%-ni əhatə edir. Onlardan 180 nəfəri yaşa görə, 3 625 nəfəri güzəştli şərtlərlə və 770 nəfər əlilliyə görə təqaüdə çıxanlardır.

01.01.2018-ci ildə Socarda 29 yaşadək gənclər ümumillikdə 9.2% olmaqla işçilərin ümumi sayları 4839 nəfər olmuşdur. Onların 22%-ni - ali təhsilli, 2.7%-ni rəhbər işçi və mütəxəssislər, 11%-ni isə qadınlar təşkil etmişdir. Gənclərin çoxu Bakı Ali Neft Məktəbində (28%), SOCAR-ın Baş ofisində (21.9%) , Karbamid zavodunda (34%) və Sərmayələr İdarəsində (31%) işləyir.

2017-ci ilin 12 aylıq dövründə Socarüzrə ixtisarla əlaqəli 272 nəfər işçi işdən azad edilmişdir. Bildirim ki, strukturun və ya müəssisənin ixtisarı ilə bağlı işçi ilə bağlanmış əmək müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsinin “b” bəndinə əsaslanaraq 2 aydan sonra ləğv edilir. Eləcə də, Məcəllənin 77-ci maddəsinə görə işçi həftənin bir günü (əmək haqqı saxlanılmaqla) yeni iş yeri axtarması üçün icazə verilir. Şirkətin Kollektiv Sazişinin 5.17-ci bəndinə görə sərbəstləşən işçilərə orta əmək haqqının 5 qatı həcmində müavinət ödənilir.

Socarüzrə işçilərin sayı 01.01.2017-01.01.2018-ci il dövrü ərzində 311 nəfər azalmış, 01.01.2018-ci il tarixində 50 424 nəfər təşkil etmişdir. İşçilərin sayının azalması müəssisələrdə işçilərin sayının optimallaşdırılması və struktur islahatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Həmin dövr ərzində (01.01.2017-01.01.2018) 3 425 nəfər işdən azad edilmişdir və onlardan 2 420 nəfərin işdən azad olunması işçinin təşəbbüsü ilə baş tutmuşdur. 2017-ci il ərzində əmək müqavilələrinə xitam verilənlərin sayı 1 005 nəfər olmuşdur. Onlardan 274 nəfərin əmək müqaviləsinin müddətinin bitməsi, 9 nəfərin hərbi xidmətə getməsi, 193 nəfərin vəfat etməsi ilə əlaqədar, 64 nəfər əlilliyə görə (səhhəti ilə bağlı), 72 nəfər iş əmək pozuntularına görə işdən azad edilmişdir. Bu zaman ərzində 393 nəfər təqaüdyasına görə işdən azad edilmişdir. Beləliklə, 2017-ci il ərzində Socarüzrə kadr axını 4% olmuşdur.

01.01.2018-ci il tarixində SOCAR üzrə ali təhsilli işçilər ümumi işçilərin 33.19%-i olmuş və sayları 16 739 nəfər təşkil etmişdir.

Socarüzrə işləyən işçilərin neft sənayesində iş stajı belədir:

5 ilə qədər 4 937 nəfər; 5-10 il arası 11 638 nəfər; 11-20 il arası 17 893 nəfər; 20 ildən yuxarı 15 956 nəfərdir.

01.01.2018-ci il tarixində Socarın ümumi işçilərinin sayından 2 434 nəfəri Qarabağ müharibəsi iştirakçısı, 95 nəfəri şəhid ailəsi üzvü, 1 893 nəfəri qaçqın və məcburi köçkün statusuna malikdir. 01.01.2018-ci il tarixində Socar üzrə 8 421 nəfər qadın işləyir ki, bu da ümumi işçilərin sayının 16.7%-dir. Qeyd edək ki, SOCAR-ın müəssisə və təşkilatlarında 760 nəfər əlil çalışır. Onlardan 145 nəfəri

Qarabağ, 35 nəfəri Çernobıl, iki nəfəri Əfqanıstan, 513 nəfər səhhəti ilə bağlı və 65 nəfəri istehsalat əlilləridir.

2017-ci il ərzində SOCAR üzrə 26 əmr verilərək neft sənayesinin təkmilləşməsində xüsusi roluna görə 213 nəfər işçi “Socar”ın Fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

2.4.İstehsala xidmət və idarəetmə xərclərinin uçotu

Bu hissənin məqsədi təşkilati strukturu nəzərdən keçirməkdir ki, neft və qaz şirkətləri əsasında strateji nəzarət edən əsaslandırıcı modelləri və xərclərin idarə edilməsi metodlarına baxılır. Strateji nəzarət sistemi idarəetmə sahələrini və məlumat elementlərini seçməyə şərait yaradır. Təşkilat strukturları idarəetmə səviyyələrinin məntiqi bir nisbətidir və təsərrüfat subyektlərinin funksional strukturları funksiyaları, onların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, istehsal olunan məhsulların nomenklaturası və s müvafiq olaraq bura daxildir. Neft-qaz şirkətinin təşkilati strukturuna və bazar şərtlərinin idarəetmə quruluşuna uyğun olaraq onun idarə olunması problemi meydana çıxmaqdadır. Tədbirin xüsusiyyətlərinə görə təşkilati struktur neft və qaz şirkətlərinin metodları ilə birlikdə nəzərə alınmalıdır. İqtisadi əlaqələrin əldə olunmasında fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün geoloji məlumat və müxtəlif quyular qazma, əsas kəşfiyyat və istehsal üçün sərmayə kapitalı, genişlənmə üçün investisiya, müəssisələr və s müəssisənin fəaliyyətində məhsuldarlığı artırmağa xidmət edir.

Neft-qaz istehsal müəssisələrinin təşkilati strukturunda bir sıra alt sistemlər daxil edilir:

-istehsalın idarə edilməsi və istehsal (idarəetmə) mühasibatı; maliyyə idarəçiliyi və maliyyə uçotu; idarəetmə və strateji mühasibat.

Beləliklə, bu tip müəssisələrdə iqtisadi fəaliyyət aşağıdakı struktur elementləri ayırd edə bilər: istehsal və idarəetmə alt sistemləri.

Müəssisə idarəetmə sistemlərində, o cümlədən texnologiyanın idarə edilməsində təxminən 10-15 ildir arxa məlumat bazası avtomatizasiya səviyyəsi qeyri-kafi səviyyədə göstəricidir. Məsələn, struktur bölmələri arasında məlumat axınları, onların toplanması və interpretasiyası, müəssisə rəhbərliyi ilə bağlı qərarlar verməkdə yavaşlıq, strateji mühasibatlıq və hesabatlılığın olmaması buna daxildir. Bütün bu çatışmazlıqlar nəticəsində müəssisənin idarə edilməsi və onun icrası üzrə operativ idarəetmə qərarlarının verilməsində gecikmə yaranır.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hasilatda baş verən sürətli dəyişikliklər zamanı idarəetmə texnologiyalarının davamlı uyğunluğu və ona paralel olaraq mühasibat sisteminin mövcudluğuna ehtiyac var.

Belə iqtisadi fəaliyyət müəssisələrinin təşkilati strukturunda əsasən iki alt sistem fərqləndirilə bilər:

idarə alt sistemi; istehsal alt sistemi.

Neft və qaz hasilatı onun funksional rolundan asılı olaraq aşağıdakı elementləri əhatə edir:

- keyfiyyətli, tərkibi ilə xarakterizə olunan xammal və materiallardan istifadə; təchizatçılar, vaxtında çatdırılma; istehsal, tədqiqat və qazma texnologiyasını əks etdirən texnologiya; xarakterizə olunan xüsusi avadanlıq; neft və qaz hasilatı texnologiyasına uyğunluq, aşınma dərəcəsi, performans; kadr hazırlığı; ixtisas, iş şəraiti və ödəniş səviyyəsi.

Müəssisələrin idarə modelləri və onların prosesləri elm adamları tərəfindən tərəfindən araşdırılır. İdarəetmə modelinə əsasən aşağıdakı idarəetmə prosesləri başa düşülməlidir:

- bir sıra alternativ variantların və ən seçilənlərin müqayisəli qiymətləndirilməsi optimaldır; məqsədə çatmaq üçün real nailiyyətin qiymətləndirilməsi; məqsədə çatmaq üçün əlaqəli fəaliyyətlərin planlaşdırılması; gələcək dövrlərin və müəssisənin itirilmiş mənfəətlərinin xərclərinin təhlili; dəyişmiş şəraitdə əvvəllər qəbul edilmiş qərarların yenidən baxılması və

düzəldilməsi; qərarların icrasına daxili nəzarət; strateji müəssisələrin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi və s. strateji uçot və nəzarət təşkilatı əsasında məsuliyyət mərkəzləri; dəyişən fəaliyyət şərtlərində qərarların nəticələrinin proqnozlaşdırılması və planların dəyişdirilməsi ilə gözlənilən nəticələrə də tez cavab vermək; Mövcud resursların yenidən yerləşdirilməsi; ABC-ABB-ABM metodologiyasının həyata keçirilməsi.

Qərarların qəbul edilməsi üçün əsas olan üsullar və modellər neft-qaz şirkətlərinin idarə edilməsinin uzunmüddətli bir təzahürdür:

- tədqiqat və kəşfiyyat istehsal modelləri və onların müxtəlif tədqiqatlara dair bütün söyləri əks etdirən, müxtəlif qazma işləri həyata keçirən quyular;

- geoloji kəşfiyyat işləri və bu işlərlə əlaqəli gəlirlərin, investisiyaların və öz maliyyə aktivlərinin dinamikası;

- mənfəətin təyin edilməsi və paylanması üsulları, maliyyə vasitələri;

- icra edilən işin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üsulları, daha qabaqcıl texnologiyadan istifadə;

- korporativ idarəetmə texnologiyalarının modelləri və qərar qəbul etmə xüsusiyyətləri (qeyri-sabitlik və qeyri-müəyyənlik faktoru nəzərə alınmaqla)

Texnoloji proseslərə əsaslanan bir sistem təsvir edərkən Maliyyə və performans hesabatına əsaslanan xərc (ABC-metodu) funksionallığın mühasibat uçotu və planlaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Bu metod funksiyalar və resurslarla xərclərin sistemləşdirilməsinə, istehsal və marketinqlə məşğul olur. Bu üsulla tipə görə hesablanan xərclər funksiyaya görə qruplaşdırılır. Funksional xərclərin mühasibat uçotuna keçidi idarəetməni təşkil etməyə imkan verir.

Müəssisə rəhbərliyinin digər mühüm tərkib hissəsi nəzarətdir. Bir çox tədqiqatçı tərəfindən bir sistemdə təşkilatın formalaşması istiqamətində qiymətləndirmə nəzarəti seqmental planlaşdırmada atılan ilk addımdır. İdarəetmə mühasibatlığında nəzarət əsasən gələcəyə yönəldilir və strateji nəzarət sisteminə

daxil edilməlidir. Bu məsuliyyət daşıyacaq strateji nəzarət sistemidir. Gələcək üçün qəbul edilmiş qərarların etibarlılığı məqbul olmadıqdabüdcənin idarə edilməsi prosesi qeyri-mümkündür.

Strateji nəzarət sisteminin informasiya dəstəyinə aşağıdakılar daxildir:

- hər məsuliyyət mərkəzinin maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- fəaliyyətin hər bir segmenti üçün əsas xərclərin uçotunun təşkili;
- menecerlər ilə birlikdə xərc nəzarətçiləri üçün büdcə;
- Hesabat dövründə fəaliyyətin nəticələrinə dair hesabatların formatlarını tərtib etmək.

Belə hesabatların hazırlanması üçün müəyyən tələblər var:

- Hesabatlar, həm qiymətləndirənlərə, həm də fəaliyyətinə aid olanlara aydın olmalıdır; Hesabatlar hədəflənməlidir və spesifik olmalıdır, yəni spesifik olaraq hədəf alınmalıdır. Menecerə vaxtında cavab vermək üçün hesabatlar düzgün tərtib olunmalıdır.

Əməliyyatla bağlı düzgün və operativ idarəetmə qərarı struktur bölmələri müəssisə sisteminin tətbiqi nəticəsində yaranır. Xüsusilə, bu, gələcək üçün planlarının tənzimlənməsində öz əksini tapır.

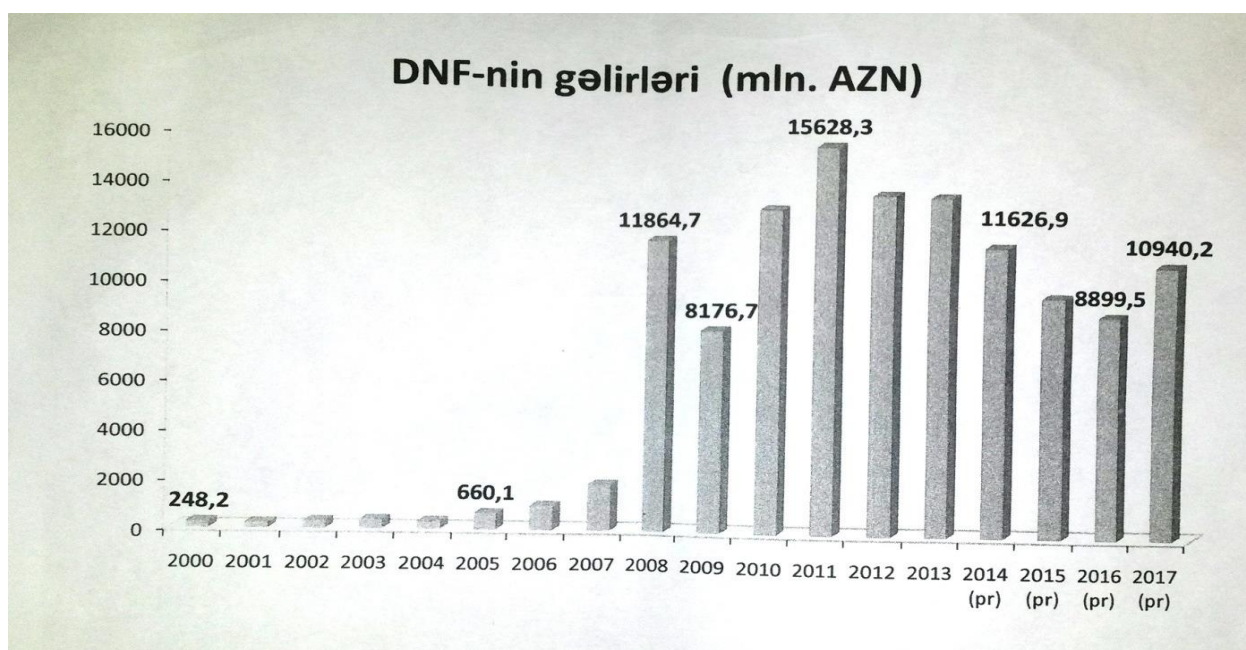
Mühasibat sistemində toplanan və ümumiləşdirilən məlumatlar mərkəzi ilə məlumatlandırılır. Neft və qaz müəssisələrinin xərclərini idarə etmək problem bu günə qədər etibarlı məlumatları tam tanıya bilməməkdən irəli gəlir.

III Fəsil. Neft-qaz sənayesində idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

3.1 Azərbaycanı neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatının və uçotunun inkişafı istiqamətləri

Bugün Azərbaycanın dünyəvi dəyərlərə söykənən güclü bir dövlət olması, beynəlxalq strukturlara integrasiyasının artmasında, insan amili ilə yanaşı, əsas amillərdən biri kimi neft-qaz resurslarının mövcudluğu, eləcə də, onun istismarı əsas rol oynayır. Son dövrlərdə neft-qaz mənbələrinin çoxalması, onlardan səmərəli şəkildə istifadə, həmçinin, bu sahədə dövlətin səyi ilə başqa ölkələrlə yeni müqavilələrin reallaşdırılması ölkə iqtisadiyyatının və ölkə əhalisinin rifahının inkişafına gətirib çıxarmışdır. Yanacaq-enerji kompleksinin 70 %-ə yaxın hissəsini təşkil edən neft-qaz sənayesi həm də respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas sahəsi kimi iqtisadi inkişafa gətirib çıxarır. Bu gün “Əsrin müqaviləsi” daxil olmaqla neft və qaz satışından Dövlət Neft Fonduna 25 miyard dollardan çox gəlir daxil olmuşdur. Bütün bu vəsaitlər şəffaf şəkildə Neft Fonduna daxil olmuş, idarə edilmiş və ARDNF-in hər il təsdiqlənən büdcəsi çərçivəsində dövlət büdcəsinə transferlər yerinə yetirilmişdir.

Şəkil 4: DNF-nin gəlirləri

Mənbə: www.socar.az

Cədvəldən də göründüyü kimi, bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən neft strategiyası dövlətimizin bugünü və sabahları üçün güclü təməltəşkil edir. Belə ki, ölkəmizə böyük həcmdə neft gəlirləri daxil olmağa başlayıb və bu da Azərbaycanda neft sənayesində xarici tərəfdaşlarla birgə aparılan uğurlu işlərin nəticəsidir. Böyük məbləğdəki neft gəlirləri Azərbaycan üçün güclü inkişaf yolları açır.

Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinə Azərbaycanın verəcəyi daha bir töhfə isə Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri (TANAP) layihəsidir ki, “Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində, həmçinin son illərdə açılan “Ümid”, “Abseron” yataqlarından, digər perspektiv strukturlardan hasil olunacaq qazın Türkiyə ərazisi ilə Avropa sərhədlərinə nəql olunmasını nəzərdə tutur. 2012-ci ilin axırlarında Türkiyə və Azərbaycan arasında imzalanan Memorandum ixracın nəql sisteminin diversifikasiyası baxımından xüsusilə qeyd olunmalıdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən TANAP layihəsinin operatoru da ARDNŞ-dir. Bu cür layihələrin və xarici tərəfdaşlarla birlikdə reallaşdırılacaq işlərin çoxaldılması iqtisadi inkişafın yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaq. ARDNŞ ötən 10 illikdə regionunun güclü və əsas neft şirkətlərindən biri olmuşdur. Şirkətin aktivində şaxələndirilmiş neft-qaz kəmərləri sistemi ilə yanaşı, hidrotexniki obyektlərin təmiri və tikintisi üzrə ixtisaslaşmış inşaat müəssisələri, terminallar vardır. Bu böyük infrastrukturun daha da müasir olması yönündə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə kompleks tədbirlər fasiləsiz şəkildə davam etdirilir.

Hal-hazırda Azərbaycanın neft və neft məhsulları ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, İspaniya, İtalya, Brazilya, Tayland, Almaniya, Hindistan, Fransa, İndoneziya, Cənubi Koreya, daxil olmaqla dünyanın 30 ölkəsinə ixrac olunur. ARDNŞ 2008-ci ildə İsveçrədə fəaliyyətə başlayan treyder şirkəti - “SOCAR Trading”i yaratdı (burada məqsəd məhsulların son istehlakçılara birbaşa satışını həyata keçirmək və bu fəaliyyət növü üzrə fəaliyyətimərkəzləşdirməkdir) və qısa zaman ərzində Avropada özünü tanıdaraq, digər coğrafi areallarda da biznes strukturlarının təşkili prosesində önəmli uğurlar əldə etmişdir. Belə ki, Azərbaycan dünya miqyasında yalnız neft və qazın deyil, həm də neft məhsullarının ixracatçısı kimi tanınır.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti çevik enerji siyasəti həyata keçirir ki, bu kənar təsirlərdən asılı olmayan milli enerji sektorunun yaradılması və davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunması məqsədini daşıyır.

Bir sıra ölkələrdə dövlət şirkətləri bir qayda olaraq qeyri-şəffaf və hesabatlı olmayan dövlət qurumları sırasına daxil edilir. Şəffaflığın olmaması şirkətləri ictimaiyyətin rifahı üçün işləməyə stimulu azalda bilər. Bu baxımdan EİTİ standartları hökumətlərdən və dövlət şirkətlərindən mal satışı, kvazi-fiskal xərclər, dövlət şirkətlərinin birgə və törəmə müəssisələri, resurs şirkətlərindən dövlət şirkətlərinə maddi ödənişlər və dövlət şirkətləri ilə digər dövlət agentləri arasında transfertlər barədə məlumat verməyi tələb etmək yolu ilə dövlət şirkətləri barədə məlumatların açıqlanması təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün yaxşı əsas yaradır. Bu şəffaflıq tələbləri ilə yanaşı digər daxili idarəetmə mexanizmləri və prosedurları hesabatlılığı təkmilləşdirilə bilər.

ARDNŞ müasirləşmə prosesini öz fəaliyyətinin əsas prioritetinə çevirmişdir və belə ki, ölkəmizdə qabaqcıllardan olaraq Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçid prosesini müvəffəqiyyətlə tamamlamışdır. Şirkətin konsolidasiya edilmiş hesabatları beynəlxalq auditdən keçirilir və bu da onun kredit qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. ARDNŞ “Moody’s”, “Fitch Ratings” və “Standard and Poors” kimi dünyada tanınmış beynəlxalq şirkətlər tərəfindən müsbət reyting dərəcələrinə layiq görülmüşdür və bu dərəcələr illər keçdikcə daha da yüksəlir. Beynəlxalq audit və reytinglər ARDNŞ-nin modern şirkət olaraq nüfuzunun yüksək göstəricisi, xarici əməliyyatlar zamanı şirkətin tərəfdaş kimi üstünlüklərinə mühüm təminatdır. Bu sahədə idarəetmə uçotunun eləcə də, ümumilikdə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün bütün müəssisə və təşkilatların beynəlxalq standartlara keçməsi təklif olunur.

Neft sənayesinin inkişafı, iqtisadi resurslar möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin də bildirdiyi kimi, “məqsəd yox, vasitədir”. Neft-qaz sənayesindən gələn gəlirlər iri həcmli sosial-iqtisadi proqram və layihələrin reallaşdırılmasında əsas maliyyə qaynağıdır. ARDNŞ ölkənin ən iri vergi ödəyicisidir və bu onun sosial

məsuliyyətini tam dərindən dərk etdiyini sübut edir ki, ARDNŞ büdcə ödəmələri ilə yanaşı, öz maliyyə vəsaitləri hesabına ölkədə aparılan sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında, həmçinin, işsizliyin aradan qaldırılması, yoxsulluğun azaldılması məqsədi daşıyan proqramlarda, digər elmi, mədəni və ekoloji proqramların reallaşdırılmasında yaxından iştirak edir.

Bu sahədə idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif olunan iqtisadi islahatların təkmilləşməsi və dərinləşməsi, səmərəliliyin iqtisadi artım və dirçəlişlə təmin olunmasını apardığımız təhlilə uyğun olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə ümumiləşdirmək mümkündür:

-Bütün ehtiyatların, aktivlərin və iqtisadi resursların potensialının bir daha dəqiqləşdirilməsi və səfərbər olunması;

- Yeni iqtisadi hüquqi münasibətlərin formalaşdırılması;

-Qanunvericilik bazasının genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi;

- Yeni rentabelliğin təmin olunması və struktur islahatları;

- Fiskal vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və ahəngdarlığı;

- Məhsulun maya dəyərini, istehsal xərclərini azaldan kompleks tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və optimallaşdırılması;

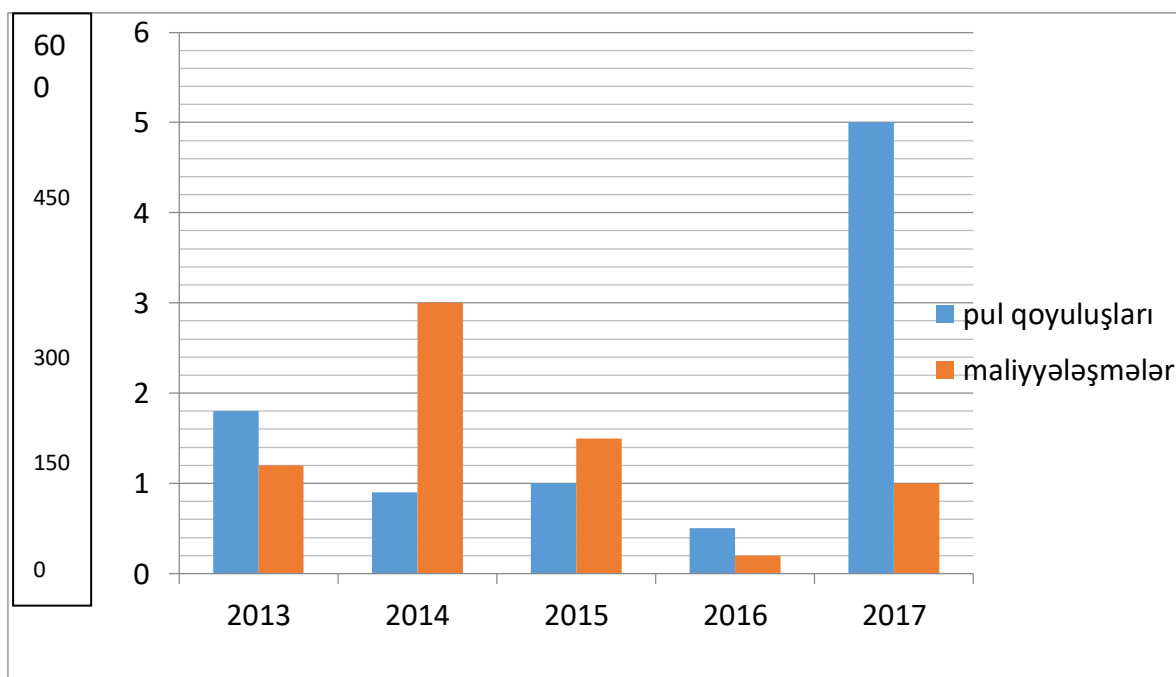
- İnformasiya təminatı və nəzarət mexanizmini gücləndirən tədbirlər və monitoring sisteminin tətbiqi.

Bundan əlavə, ümumiyyətlə uçot prosesini təkmilləşdirmək üçün yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi vasitəsilə daha təkmil proqram təminatı istifadə oluna bilər. Socarda istifadə olunan SAP proqramı nisbətən daha təkmil və beynəlxalq səviyyəli bir proqram ilə əvəz oluna bilər. Daha təkmil proqram təminatı vasitəsilə insan əməyinin rolunu azaltmaq və daha operativ uçot sistemi qurmaq mümkündür.

Hökumətin xüsusi qərarlarına müvafiq olaraq dövlət büdcəsinə, hökumətin həyata keçirdiyi layihələrə və müxtəlif dövlət agentliklərinə SOCAR tərəfindən pul şəklində maliyyələşdirmələr, investisiya layihələri və qoyuluşlar həyata keçirilir. Bu cür maliyyələşdirmənin və qoyuluşların məbləğləri (dövlət idarələrinin

subpodratçılarına ödənişlər şəklində) 2017-ci ildə 89 milyon AZN və 567 milyon AZN olmuşdur. Belə vəsaitlər adətən Azərbaycan Respublikasında mövcud olan, o cümlədən yeni nəqliyyat, istirahət, təhsil və tibb infrastrukturunun təmiri və yenidən qurulması üçün istifadə olunub. Ümumi olaraq isə, 2013-2017-ci illər ərzində SOCAR tərəfindən dövlət layihələrinə pul şəklində qoyuluşları və maliyyələşdirmələri 1890 milyon manat olub.

Qrafik 2: "Socar"-ın pul qoyuluşları və maliyyələşmələr (2013-2017)

Mənbə: SOCAR-ın maliyyə hesabatları

Bu cür maliyyələşmələr və investisiya qoyuluşlarının daha da artırılması iqtisadi inkişafa və idarəetmə uçotu sisteminin inkişaf yollarının yaranmasına və təkmilləşməsinə səbəb ola bilər.

2014-cü ilin axırlarından dünya əmtəə bazarında neftin qiymətində ciddi şəkildə enmələr müşahidə olunmağa başladı. Bu zaman ilin əvvəli ilə müqayisədə Brent markalı neftin dünya bazarındakı qiyməti 44 faiz azalmış, dövrün sonuna 62 ABŞ dolları olmuşdur. Neft qiymətlərinin belə kəskin azalması ilə milli valyutaların dəyərsizləşməsi ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmiş, eləcə də, maliyyə-bank bazarında psixoloji gərginliyin artmasına gətirib çıxartmışdır.

Azərbaycan dövlətinin əsas prioritetlərindən biriyeni iqtisadi proseslərin milli iqtisadiyyata neqativ təsirlərini mümkün qədər azaltmaq, xarici və daxili balans korreksiya etməklə makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq olmuşdur. Bu aspektdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən institusional islahatların trayektoriyası daha da genişləndirilmiş, eləcə də, iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi – gömrük və vergi idarəetməsinin daha da inkişaf etdirilməsi yönündə səmərəli addımlar atılmışdır. Beləliklə, həyata keçirilən bu islahatların təsiri qısa vaxt ərzində investisiya və biznes aktivliyində müşahidə olunmuş və bu təsirin daha şaxələnmiş faydasının ortamüddətli dövr ərzində daha da artacağı proqnozlaşdırılır.

Belə ki, yeni vəziyyətin milli iqtisadiyyata ilkin təsir kanalları daxili balans xarici balans (tədiyə balans), o cümlədən bank-maliyyə sektoru (maliyyə sabitliyi) təşkil edir.

Ucuz neft qiymətlərindən ən çox təsirlənmiş iqtisadi həlqə ölkənin xarici balansı olmuşdur. Dövlət Gömrük Komitəsinin informasiyasına əsasən, 2015-ci ildə xarici ticarət (əmtəə) dövriyyəsi 33,3 faiz azalmış, 20,7 milyard ABŞ dolları, 2016-cı ilin yanvar-avqust aylarında isə keçən ilin müvafiq dövrünə nəzərən 24,9 faiz azalmış 11,3 milyard ABŞ dolları olmuşdur.

Şəkil 5. Manatın məzənnəsinin aşağı düşməsinə təsir edən amillər

1. 2016-cı ilin may ayının sonuna 2. ARDNF-in 33,6 milyard ehtiyatları daxil deyil 3. Maliyyə Nazirliyinin ilin sonuna hesablamaları

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı, "Ekonomist" jurnalının analitika şöbəsi, Maliyyə Nazirliyi

Ucuz neft dövrünün yaratdığı yeni bazar vəziyyəti dövlət maliyyəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Dövlət maliyyəsinin mühüm hissəsi olan ARDNF-in gəlirləri 2015-ci ildə 4,9 milyard manat və ya 38 % aşağı düşmüşdür. Digər yandan milli valyutanın korreksiyası nəticəsində dövlət büdcəsinə transfertlərin həcmində xarici valyuta ehtiyatlarına qənaət imkanları olmuşdur.

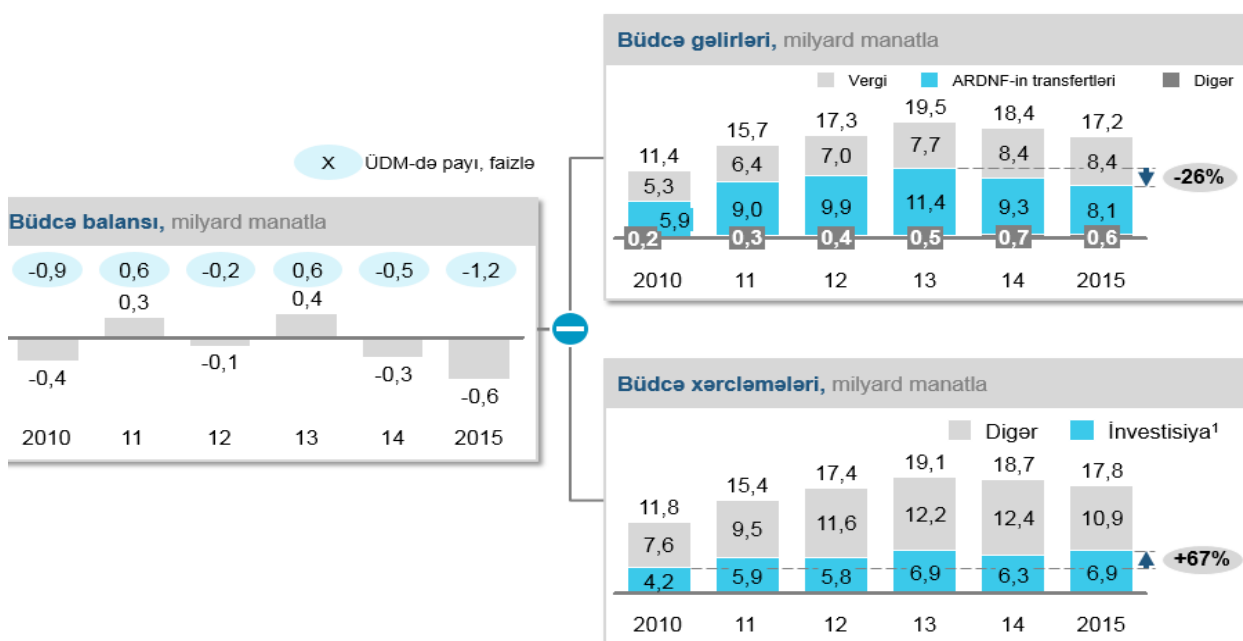
Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, ölkə üzrə ümumi strateji valyuta ehtiyatları 2015-ci ildə 12,5 milyard ABŞ dolları və ya 24.4 % azalaraq, 38,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Həmçinin, Neft Fondunun ehtiyatları 3,3 milyard dollar (9.1 %) azalaraq dövrün sonuna 33,6 milyard dollar olmuşdur.

Yeni dövrün vəziyyətinə uyğun olaraq, ölkəmiz dövlət maliyyəsinin bütövlüyünü təmin etmək üçün fiskal konsolidasiya tədbirlərini həyata keçirməyə qərar vermişdir.

Fiskal konsolidasiya ümumi baxdıqda müsbət qiymətləndirilsə də, iqtisadi aktivliyin azalması müşahidə olunması yüksək ehtimaldır. Çünki iqtisadi aktivlik dövlət investisiyalarından güclü asılılığa malikdir.

Şəkil 6: ARDNF-in transfertlərinin azalmasının büdcə balansına təsiri

1. Faktiki deyil, büdcədə nəzərdə tutulan tikinti xərclərinə əsasən hesablanmışdır

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycanın illik büdcə qanunvericiliyi

Ölkəmizin 2020-2025-ci illər arasındakı və sonrakı illər üçün nəzərdə tutduğu strategiyası qurulacaq iqtisadiyyatın və uçuşun təməllərinin təkmilləşməsinə xidmət göstərəcəkdir. Azərbaycanın Avropanın iqtisadiyyatının Strateji Yol Xəritəsində planlaşdırılan istiqamətlərdə irəli getməsi həyata keçiriləcək.

Qlobal makroiqtisadi meyillər və onların nəticələrinə əsasən baş verə biləcək potensial çətinliklərin aradan qaldırılması və integrasiya olunmuş fiskal idarəetmə uçuşu prinsiplərinin effektivliyi dövlətimiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu məqsədlərə nail olmaq üçün gözdən keçirilməli olan 4 əsas komponent vardır:

neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsi, Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsinin gücləndirilməsi, xərc və investisiya intizamı üçün mexanizmin yaradılması və nəticəəsaslı büdcə mexanizminin icrası

Bütün bu komponentlərin nəzərə alınması qeyd olunan istiqamətlər üzrə **“qızıl qayda”**nın qəbulu prosesini zəruri edir. **Görüləcək tədbirlər**

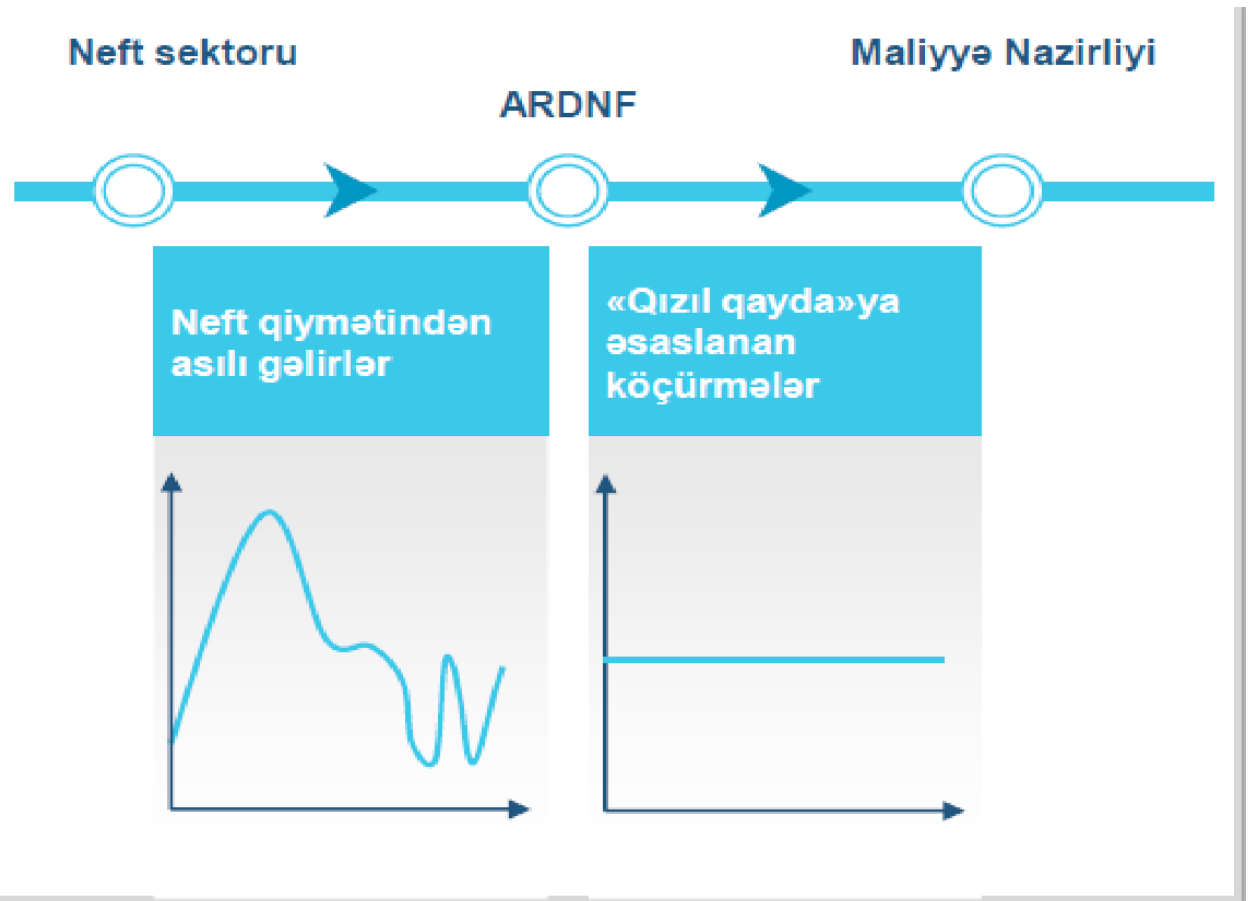
Tədbir 1.1.1: “Qızıl qayda” prinsipi ilə uzlaşdırmanın həyata keçirilməsi

ARDNF-in Azərbaycanın dövlət büdcəsinə transfertində sabitliyi təmin etmək məqsədilə “qızıl qayda”nın tətbiqi gözdən keçiriləcəkdir.

Hazırda neftin qiymətindən asılı olaraq ARDNF-in Maliyyə Nazirliyinə köçürdüyü vəsaitlərin məbləği dəyişir. Maliyyə Nazirliyi və fond arasında “qızıl qayda” kimi daha ciddi köçürmə mexanizmi köçürülən məbləğləri sabitləşdirir və dövlət xərclərini (və beləliklə də ÜDM-in artımını) neftin qiymətində baş verən dəyişikliklərdən daha yaxşı qoruya bilər.

Bu qaydanın bəzi üstünlükləri vardır və bunların ən vacibi sabitlikdir. “Qızıl qayda” ÜDM-in dəyişkənliyini azaldaraq manatın mübadilə məzənnəsinin və həmçinin, Maliyyə Nazirliyi üçün əlçatan vəsaitlərin proqnozlaşdırılmasını daha da sadələşdirəcəkdir.

Şəkil 7: Qızıl Qayda prinsip

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu

Bundan savayı, ARDNF-dən dövlət xəzinədarlığına vəsaitin köçürməsinin məbləği dəqiq müəyyən olunmadığından, Fond tərəfindən daha uzunmüddətli və yüksəkəgərlirli investisiya olunmasında çətinlik baş verir. Büdcəyə transfertlərin həcmnin azaldılması ARDNF-ə toplanan vəsaitlərin həcmi artıracaq və gələcək nəsillər üçün səmərəli olacaqdır.

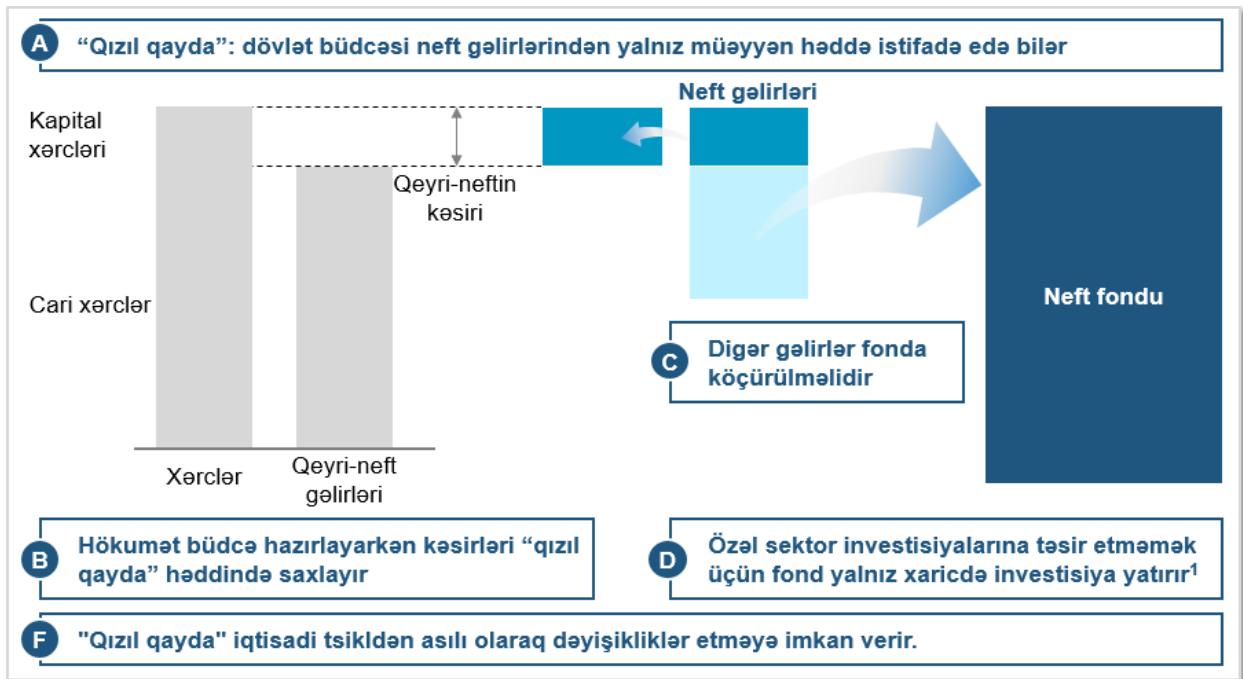
Bununla belə, “qızıl qayda”nın reallaşdırılması və artımın təmin olunmasında vacib amil xərclərin müəyyən səviyyədə saxlanılmasından ibarətdir. Uzunmüddətli perspektivlə yanaşı qısamüddətli perspektivdə nəzərdə tutulan məsələlər də diqqət mərkəzində olacaqdır.

Təcrübədə “qızıl qayda”

Mahiyyət olaraq, “qızıl qayda”nın tətbiqi neft gəlirlərindən çox böyük bir asılılıq olduğu üçün dövlət büdcəsinin resurslarını məhdudlaşdırma bilər. Bunun təsiri belədir ki, dövlət kapital və cari xərcləri üçün büdcəni hazırlayır. Büdcə

xərclərinin əksər hissəsi qeyri–neft gəlirləri ilə ödənilir və qeyri–neft gəlirlərində kəsir (vergi–xərc fərqi) kiçik olduğu üçün, “qızıl qayda”da göstərildiyi kimi, bu fərq neft gəlirlərinin orta səviyyədə müəyyən olunmuş məbləği ilə ödənilir. Neft gəlirlərinin digər hissəsizərci ölkələrə investisiya yatan xüsusi fondə toplanır ki, burada məqsəd özəl investisiyaların sıxışdırılmasının qarşısının alınmasıdır. Bu fond insanlar üçün gələcək ehtiyat toplayaraq, zaman keçdikcə böyüyür.

Şəkil 8: “Qızıl qayda”nın tətbiqi mexanizmi

Mənbə: Strateji yol xəritəsi

Şirkət rəhbərliyinin, xüsusilə iqtisadi böhran şəraitində, doğru idarəetmə qərarlar qəbul etmək və gələcək perspektivləri proqnozlaşdırmaq üçün daha tez məlumat əldə etmək (gündəlik, saatlik, bəzən hətta hər dəqiqə) tələbi var. Maliyyə qeyri-sabitliyi dövründə səmərəlilik şirkətin rəqabət qabiliyyətinin necə şəffaf və strukturlaşdırılmış olacağına bağlıdır. Etiraf etməliyik ki, tək bir menecer şirkətdəki real vəziyyət barədə dəqiq bir fikir vermədən qərar qəbul edə bilməz. Hansı fəaliyyət ən gəlirli, ən əsas işə niyə? Bu və ya digər şöbənin işi necə yeni müştəri gətirdi? Hansı birliklər "müsbət" və "mənfi" işləmişdir? Bir biznesin investisiya cəlbədiciliyinin göstəricisi nədir? Müasir liderin bu məlumatları dərinləşdirmək və təhlil etmək üçün vaxtı yoxdur, indi burada aydın və həqiqətən

vacib məlumatlara ehtiyac var. Biznesin hazırkı vəziyyətinə dair real məlumat əldə etmək və operativ qərarların qəbul edilməsinə əsaslanan yeganə yol – daha təkmil idarəetmə uçot sisteminin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi.

Şirkətin inkişafı ilə (yeni istiqamətlərin açılması, beynəlxalq bazarlara daxil olmaq, məhsulların / xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi və müştəri bazasının genişləndirilməsi ilə) daxili idarəetmə uçotunun təşkili tələbləri daha mürəkkəb olur. Belə ki, sahibkarlar, direktorlar və əsas menecerlər biznesin inkişafı ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul edə bilirlər. Ümumiyyətlə, bazarda dəyişikliklərə tez və düzgün cavab verə biləcək ideal idarəetmə mühasibat sistemi necə olmalıdır?

Bu günə qədər idarəetmə uçot sisteminin inkişafına 3 yanaşma var:

-İdarəetmə qərarları mühasibat uçotu göstəriciləri (RAS) əsasında aparılır;

-Şirkət müəyyən bir biznes əməliyyatının necə şərh edilməsi və şirkətin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməsi ilə bağlı rəhbərliyin şəxsi fikirlərinə əsasən özünün uçot sistemini inkişaf etdirir;

-İdarəetmə uçot sisteminin yaradılması beynəlxalq maliyyə hesabatlarının standartlarına (MHBS) əsaslanır.

İdarəetmə uçot sisteminin yaradılması üstünlükləri

IFRS əsasında

1. Bir qayda olaraq, RAS-a əsasən mühasibat uçotu şirkətdə digər mühasibat uçotu qaydaları olmadıqda idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün əsas kimi istifadə olunur. Əlbəttə ki, uçot siyasətinin dəyəri azaldılır, lakin bu məlumatların faydalılığı həmişə böyük bir sual olaraq qalacaqdır. Hazırlanan maliyyə hesabatları yalnız keçmiş maliyyə əməliyyatları haqqında məlumatları əks etdirir, belə ki, onun gələcək hadisələri proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilməsi minimaldır. Üstəlik, belə bir hesab ciddi tənziqləmə ilə məhdudlaşır və həmişə tam idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün lazım olan xüsusiyyətləri əks etdirmir. Bu, hesabat məlumatlarının yanaşma və strukturunun xarici istifadəçilər və nəzarət orqanları tərəfindən dikte edilməsi və rəhbərliyin mövqelərindən və qərarlarından asılı

olmamaqla izah olunur. Buna görə də, burada milli standartlara uyğun olaraq hesabatların hazırlanmasına əsaslanan prinsipləri və məhdudiyyətləri dəqiq başa düşmək lazımdır və məlumatları təhlil edərkən və idarəetmə qərarlarını qəbul edərkən onları nəzərə almaq lazımdır.

2. Şəxsi idarəetmə uçotunun inkişafı xüsusilə biznesin xüsusiyyətlərinə əsaslanır, menecerləri və TOP menecerləri lazımi məlumatlarla təmin etmək baxımından ən yaxşı həlldir. Ancaq burada mühasibat siyasətinin "sıfırdan" qurulduğunu və həyata keçirildiyini başa düşməlisiniz. Həmçinin, tez-tez yalnız mühasibat uçotunun məlumatlarının nümayiş etdirilməsi və qeyd olunması barədə fərdi ideyalara əsaslanır. Həmişə sahibkarların mövqeləri və prinsipləri şirkətin real iqtisadi vəziyyətinə uyğun gəlmir və beləliklə, onlara mane olur. Onlar nəzarətdə olduqları görünür, hamısını bilirlər, hər şeyi ətraflı təhlil edirlər. Biznesin formalaşmasının ilk mərhələlərində bu hələ də həyata keçirilə bilər. Amma yığılmış kapitalın artması, şirkətin inkişaf etdiyi və eyni zamanda dövrüyyə və digər əhəmiyyətli göstəricilərin artması ilə birlikdə, şirkətin səmərəli idarə olunması qabiliyyətinə təsir edə biləcək risklər də var.

3. Buna görə ən etibarlı qərar, idarəetmə mühasibat uçotu sisteminin inkişafı və həyata keçirilməsi üçün əsas kimi, MHBS üzrə hesabatların xarici təcrübəsindən istifadə etməkdir. Beynəlxalq standartlar həmişə xüsusi şəxsləri hədəf alırlar və qərarların qəbul edilməsi üçün məlumatların əhəmiyyəti, faydalılığı və şəffaflığı meyarlarını nəzərə alırlar.

İdarəetmə uçotu TOP-rəhbərliyin strateji məqsədlərinə cavab verir. Onun üstünlükləri - dinamik, optimist, müasir və öz maliyyə xidmətindən başqa hər kəs tərəfindən tənzimlənməmişdir və beləliklə, onun məlumatları açıq deyil. MHBS hesabat göstəriciləri, öz növbəsində, yavaş və mümkün qədər dəqiq olsa da, ümitsizdir. Lakin bütün riskləri nəzərə alaraq həmişə sabit və müqayisə edilə bilər, yalnız göstəricilərin etibarlılığı və şəffaflığı artırıcı xarici istifadəçilər və orqanlar tərəfindən tənzimlənir. Müasir biznes ehtiyaclarının fonunda, bu iki növ mühasibat sistemini tək bir sistemə birləşdirmək ən səmərəli həll olacaq.

İdarəetmə mühasibatlığında beynəlxalq standartlara əsaslanan artan marağın səbəbi MHBS-nin uzun illər mühasibat uçotu sahəsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanması və təşkilatların fəaliyyətinə fəal şəkildə daxil olmasının vacibliyidir.

Bundan əlavə, fikrimcə, neft-qaz sənaye təşkilatlarının innovasiyalı idarə olunması təşkiləddici xüsusiyyətlərinin manevr etmə qabiliyyətini çoxaltmaqla, onların miqdarını ixtisar edib, elementlərarası əlaqələri minimumlaşdırmaq yolu ilə fəaliyyətin səmərəliliyini çoxaltmaq mümkündür. Bu da o deməkdir ki, intensiv metodlara üstünlük vermək və neft qaz sənayesində mövcud olan müəssisə və idarələrdə çox məhsuldar olmayan elementlərdən imtina etmək məqsədəuyğundur. Beləliklə, neft və qaz sənayesinin innovasiyalı idarə olunmasında səmərəli quruluş və fəaliyyətin optimallaşdırılması yönündə həll etməyə rəvac verir .

Neft və qaz sənayesinin innovasiyalı idarə olunması və təkmilləşdirilməsi, ümumi olaraq bu cür prinsiplərə görə aparılması məqsədəuyğundur:

- idarəetmə xərclərinin azaldılması
- təşkilati idarəetmə strukturunun korporativ strategiyaya uyğunlaşdırılması;
- biznes proseslərinin səmərəliliyinin artırılması;
- səmərəli informasiya mübadiləsinin aparılması və s.

Ümumiyyətlə, neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə olunmasının amillik modelində məqsəd istehsal ehtiyatlarının həcmi dinamikası və məhsul istehsalının həcmi dinamikası arasında kəmiyyət əlaqələrini müəyyən etməkdir. Bu baxımdan, qeyd olunan strateji istiqamətlərin reallaşdırılmasına nail olmaq üçün, ilkin olaraq, müvafiq konsepsiya işlənib hazırlanmalı və bu halda texnoloji inkişaf prosesi, texnoloji monitoring və texnoloji proqnozlaşdırma ön plana çəkilməlidir. Yalnız bu zaman innovasiya amilləri vasitəsilə neft-qaz sahələri üzrə nisbi təminat yaratmaq mümkündür.

3.2.Məsuliyyət mərkəzləri üzrə məsrəflərin uçotu və onun üzərində nəzarətin təmin edilməsi

Məsuliyyət mərkəzi – uçotda hər hansı bir təşkilatın fəaliyyətinə nəzarət məqsədilə olan hissədir.Hər bir məsuliyyət mərkəzində məhsullar (iş və xidmətlər) istehsal olunur və xərclər çəkilir. Mərkəzin icraçıları və ya meneceri hər bir məsuliyyət mərkəzinin məsrəflərini hesablayır və nəzarəti həyata keçirirlər.Lakin ümumiyyətlə istehsal olunan məhsulları, görülmə işləri, göstərilən xidmətləri məsuliyyət mərkəzinin gəliri kimi qəbul etmək olmur.

İstehsalatda Məsuliyyət mərkəzləri arasında neft-qaz istehsal və təmir sexləri yer alır.Material-texniki xidmət,təchizat maddi məsuliyyət mərkəzlərinə aid edilməlidir.Müəssisənin struktur bölmələri,təşkilat, idarəetmə məsuliyyət mərkəzlərinə rəhbərlik edir.Məsuliyyət mərkəzləri əsas istehsalata xidmət edən yardımçı məsuliyyət mərkəzləri (yeraltı yaxşı təmir, pro-kata əməliyyat avadanlıqlarının istehsalı və digərləri) və ümumi sahədən (inzibati və iqtisadi bölmə, sosial obyektlər sahələr, təhlükəsizlik və sair) ibarətdir.

Məsuliyyət mərkəzləri mənfəətin hesablanması, istifadəsinin məqsədəuyğunluğu üzrə 3 yerə bölünür:

məsrəf mərkəzi;mənfəət mərkəzi; investisiya mərkəzi

Prof. Şenkov S.A. özünün «Hesablar sistemi və müəssisənin mühasibat balansı» monoqrafiyasında bütün göstərilən metodu maya dəyərinin uçotu metodu adlandırmaq fikrini irəli sürmüşdür. Belə ki, müəllifə görə, istehsala məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiya metodlarının birləşdirilməsi təmin edilir və terminologiya daha sadə olur. Beləliklə, bu müəlliflər istehsal məsrəflərinin uçotu və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyası metodlarına nəzər yetirərək bu anlayışın təşkilatın informasiya sistemində eyni təyinatla malik olmasını qeyd etmişlər.Sənaye sahələrində tətbiq olunan mərhələli, birmərhələli və sifariş metodlarının bu sahələrdə müasir texnika və idarəetmə uçotunun təkmilləşməsi zamanı öz vacibliyini itirmiş və buna görə ayrı-ayrı qrup və

növməmulatların maya dəyərinin uçotunun, kalkulyasiya olunmasının və operativ təhlilinin tələblərinə uyğun gəlmir.

Qərb iqtisadçılarının fikirləri də məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının vahid metodlarla hesablanması və aparılması istiqamətindədir. Məsələn, Amerika firmalarında bu istiqamətdə 2 sistem tətbiq edilir. Bu sistemlər proseslər üzrə (process cost sistem) uçot və sifariş üzrə (Job order cost sistem) uçot sistemidir.

Məsrəflərin proses və sifariş üzrə uçotu sistemi ölkə təcrübəsində mərhələ və sifariş metodları ilə ümumən oxşardır. Lakin ABŞ-ın sənaye müəssisələrinin istehsalatında tətbiq olunan məsrəflərin uçotu sistemi öz funksiyasına görə ölkəmizdəki istehsal məsrəflərinin uçotu təcrübəsindəki metoda nisbətən daha şaxəli və genişdir. Bu, qeyd olunan sistemin məsrəflərin uçotu və məhsul vahidinin maya dəyərini hesablayır, həmçinin, istehsal məsrəflərinin maddələri üzrə analitikliyinin və onlar üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinin təmin olunması funksiyasını da yerinə yetirməklə bağlıdır.

Məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin uçotu sistemi çəkilən məsrəfləri ödəmə qabiliyyəti yaxşı olan və mənfəəti formalaşdıran gəliri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsrəflərin qruplaşma prosesini yalnız material məsrəfləri üzrə etdikdə belə göstəricini əldə etmək mümkün deyildir. Yuxarıda göstərilən sistemin əsas nöqsanı tam maya dəyərinin hesablanması kifayət qədər çətin anlaşılan olması hesab olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsala məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının metodlarının tətbiq olunmalı eləcə də, operativlik üçün aydın və anlaşıqlı olmalıdır. Bu zaman məlumatların operativliyi onların dəqiqliyi üçün daha vacibdir. İstehsal məsrəfləri barədə uçot informasiyalarının dəqiqliyi bir daha onun operativliyini sübut və təsdiq edir. Uzunmüddətli idarəetmə qərarı qəbul olunan zaman tam maya dəyəri ilə məsrəflərin uçotu tətbiq edilə bilər. Məhdudlaşdırılmış maya dəyəri üzrə məsrəflərin uçotu həm struktur bölmələri həm də bütövlükdə müəssisə üzrə də qəbul oluna bilən variant hesab oluna bilər.

O, təsərrüfat daxili hesablama əməliyyatlarının təşkilini reallaşdırmaqla təsərrüfat hesabında daxili qiymətin təşkili zamanı daha təsirli olur.

Belə olduqda məsrəflər-uçotun detallaşdırma imkanlarından asılı olaraq məsuliyyət mərkəzləri və başvermə yerləri üzrə bölüşdürülür. Uçotun məsuliyyət mərkəzləri və başvermə yerləri üzrə təşkili dəyişən məsrəflər üzrə təşkil edilir. Daimi məsrəflərin uçotu da bir yerdə deyil, məsuliyyət mərkəzləri üzrə həyata keçirilir. Daxili uçot qiymətləri daimi məsrəflər payından, dəyişən məsrəflərdən və mənfəətdən asılı olaraq məmulat vahidi və ya ümumilikdə məhsullar (xidmətlər) üzrə təyin olunur.

Neft sənayesi təşkilatları üçün çəkilən məsrəflərin məsuliyyət mərkəzləri (sahələr, sexlər) üzrə qruplaşdırılması təklif edilir. Belə sahə və sexlərdə daimi və dəyişən məsrəflərin uçotu məsuliyyət mərkəzləri baxımından aparılmalıdır. Bu zaman daxili qiymətlər bunları: məsuliyyət mərkəzlərinin daimi məsrəflərini; hər bir məsuliyyət mərkəzi üzrə dəyişən məsrəfləri və vahid kompleks kimi təşkilatın daimi məsrəflərinin payını ödəməyə şərait yaratmalıdır. Uçotun belə təşkili məlum bölmənin müəssisənin son maliyyə nəticəsinə qoyduğu payı, məhsul, və ya göstərilən xidmət növünü istehsal edənin mənfəətliliyinin təmin olunmasını, mövcud resurslar (materiallar, xammallar, avadanlıqların gücü, işçilərin ixtisarı) nəzərə alınmaqla onların qiymətləndirilməsinə imkan verir və o, buraxılış qiyməti üçün son hədd barədə məlumat verməyi təmin edir. Belə halda hesabat dövrünün nəticələri aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

- 1) cari uçot qiymətilə buraxılmış (satılmış) məhsullardan olan gəlir;
- 2) idarəetmə və xidmət, məhsulların qablaşdırılması, təhvil verilməsi (satışı) üzrə xərclər və digər yarım-dəyişən (enerji,təmir, su və soyutma) məsrəflər
- 3) bölmələrin nəzarət edilən dəyişən: xammal material və əməkhaqqı məsrəfləri;
- 4) bölmənin daimi məsrəfləri: ümumi idarəetmə xərcləri, amortizasiya;
- 5) marjinal gəlir;

6) müəssisə tərəfindən nəzarət olunan daimi xərclərin payı;

7) mənfəət .

Ümumilikdə təşkilatın mənfəəti struktur bölmələrin-məsuliyyət mərkəzlərinin mənfəət və zərəri hesablamalar yolu ilə müəyyən oluna bilər. Bu zaman struktur bölmələrin və ümumilikdə təşkilatın fəaliyyət nəticəsi fəaliyyətin asılılığı və qeyri-asılılığı, yəni struktur bölmələrinin məsrəflərinin nəzarət olunmaması nəzərdə tutulmaqla qiymətləndirilməlidir. Bu zaman daimi məsrəflər smeta və smetadan kənarlaşmalar,başvermə yerləri,dəyişən məsrəflər isə normalar və normadan kənarlaşmalar üzrə səbəblər, eləcə də, təqsirkarlar və başvermə yerləri, baxımından uçota alınır. Standart-kost və normativ metodları üzrə uçot sisteminin müqayisəli təhlili sübut edir ki, məhsulun maya dəyərinin bu və digər metodlarla hesablanması zamanı istehsal məsrəfləri norma daxilində uçota alınır. Lakin, Standart-kost sisteminin tətbiqi zamanı normadan artıq olan xərclər təqsirkar şəxsə, fəaliyyət nəticəsinə daxil edilir və istehsal məsrəflərinə aid olunmur. Bütün bunlar, normanın dəyişməsinin xüsusən onun dəyişməsinin təşəbbüskarları və təsirkarları baxımından cari uçotunun aparılması ilə bağlıdır.

Beləliklə, məsuliyyət mərkəzlərində müəyyən bir anlayış var. Məsuliyyət mərkəzlərinin mühasibat uçotu və xərc nəzarəti xüsusi xərclərin növləri üçün xüsusi menecerlərin məsuliyyətini özündə birləşdirir.Məsuliyyət mərkəzlərinin yerləşdirilməsi üçün başqa üsuldən istifadə etmək təklif olunur.Müəssisənin təşkilati strukturunun ətraflı sxemi, eləcə də hər bir iş yerində verilmiş vəzifələr göstərişlər və digər daxili sənədlər tərtib olunmalıdır.

İşin təsviri inkişafı ehtiyaclarını tam nəzərə almadanxərclərin idarə edilməsinə dair göstərişlərə müvafiq əlavələr etmək lazımdır. Məsuliyyət Mərkəzlərin yaradılmasından sonra daha aşağı səviyyəli nəzarətdən başlayaraq, integrasiya məsuliyyət mərkəzləri yaratmaq lazımdır və s.Məsuliyyət mərkəzi büdcəsi monitoring mexanizmidir.Məsuliyyət mərkəzlərinin idarəçiləri məsuliyyətini qurduqdan bəri işlərinin gözlənilən performans göstəricilərini təmin

etmək və ümumi olaraq, hər hansı bir vahid istehlak resurslarının ölçüsünə nəzarət etmək üçün, bir matris olan xülasə smeta şəklində birləşdirilməlidir.

3.3. "Direkt-kostinq" sistemi üzrə məsrəflərin uçotu və neftin maya dəyərinin kalkulyasiyası

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə xərclərin tam aid olması baxımından məsrəflərlə faydalı idarəetmə üçün vacib olan bütün məlumatlarla bütünlüklə təmin etmir. Bu səbəbdən də gələcəkdə məsrəflərin uçotu sistemini daha da təkmilləşdirmək ilə əlaqədar onu beynəlxalq səviyyədə tez-tez tətbiq olunan direkt-kostinq uçot sistemi ilə uyğunlaşdıraraq həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur. Ölkəmizin beynəlxalq arenada da öz sözünü deyən "Socar" şirkətində də bu sistem tətbiq olunur.

Bu cür sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, anbardakı hazır məhsullar eləcə də, bitməmiş istehsal yalnız dəyişən xərclərə əsasən qiymətləndirilir, maya dəyəri yalnız dəyişən xərclər üzrə planlaşdırılır və uçota alınır, yəni məsrəf obyektlərinə yalnız dəyişən xərclər daxil olunur. Xərclərin qalan hissəsi olan daimi xərclər birbaşa istehsal ilə bağlı olmadığı üçün ayrı hesabda toplanır. Yəni, daimi xərclər kalkulyasiyaya daxil olunmur, ancaq dövrü olaraq hesabat dövrünün maliyyə nəticəsinə silinir. Dəyişən xərclər üzrə həmçinin, anbarda olan hazır məhsul qalıqları, ehtiyatlar və bitməmiş istehsalat qiymətləndirilir.

Bu sistemin praktiki tətbiqinin ilkin mərhələsində yalnız müstəqim xərclər maya dəyərinə daxil olunur, digər bütün qeyri-müstəqim xərclər isə bütövlükdə maliyyə nəticəsinə silinir. Məhz bu səbəbdən bu sistem "direkt-kostinq" (müstəqim xərclərin uçotu sistemi) adlandırılmışdır. Daha sonra uçot sistemi dəyişir və "direkt-kostinq" ə əsasən, maya dəyəri həm birbaşa dəyişən xərclər hissəsində həm də, qeyri müstəqim xərclərin dəyişən hissəsində hesablanılır. Bu da göstərir ki, sistemin adında bir qədər şərtilik müşahidə olunur.

Məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası mürəkkəb texnoloji prosesə malik istehsalatlara (maşınqayırma, matallurgiya, toxuculuq və s.) nisbətən neft və qaz sənayesində, eləcə də, “Socar”da elə də mürəkkəb deyil.

Əgər sadə məhsul istehsal olunarsa, yəni məhsul ayrı-ayrı qovşaqlardan, hissələrdən ibarət deyilsə, ona hazır məhsul kimi sadəcə bir kalkulyasiya tərtib olunur. Məhsul mürəkkəb olduqda isə, hazır məhsulun kalkulyasiyası ilə birlikdə həmin məhsulun təkimində mövcud olan yarımfabrikatlar (hissələr, qovşaqlar və s.) üçün kalkulyasiya tərtib olunur ki, bu son hazır məhsulun kalkulyasiyasını mürəkkəbləşdirir. Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasından əldə edilən məlumatlar idarəetmə uçotunda geniş şəkildə istifadə edilir və idarəetmə qərarlarının qəbulunda birbaşa iştirak edir.

Azaldılmış maya dəyərinin uçotu zamanı hesablamalarda daimi xərclər – ümumtəsərrüfat və ümumistehsalat xərcləri mövcud deyildir. Bu cür xərclər bütövlükdə ümumi məbləğdə satılan məhsulların maya dəyərinə daxil olunur və hesabat dövrünün sonunda bilavasitə məhsul satışından gəlirlərin azaldılmasına silinir.

Müstəqim şərti-dəyişən xərclər idarəetmə uçotunda “Əsas istehsalat” və “Köməkçi istehsalat” hesablarına ayrılır. Qeyri-müstəqim şərti-dəyişən xərclər ilk öncə “Ümumistehsalat xərcləri” hesabında toplanır, sonra hər ay “Əsas istehsalat” və “Köməkçi istehsalat” hesablarına köçürülür. İstehsalın idarə olunması və onlara göstərilən xidmətlə bağlı xərclər hissəsində şərti-daimi xərclər “Ümumtəsərrüfat xərcləri” hesabında, satış xərcləri hissəsində olan şərti-daimi xərclər “Kommersiya xərcləri” hesabında qeyd olunur.

İstehsal olunmuş və onlara verilən məhsullar faktiki maya dəyəri ilə “Əsas istehsalat” hesabından “Hazır məhsul” və ya “Məhsul (iş, xidmət) satışı” hesablarının debetinə aid olunur.

“Ümumtəsərrüfat xərcləri” və “Kommersiya xərcləri” hesablarında cəmlənən şərti-daimi xərclər, hesabat dövrünün sonunda bütövlükdə “Kommersiya xərcləri” və “Ümumtəsərrüfat xərcləri” hesablarının kreditindən “Məhsul (iş, xidmət) satışı”

hesabının debeti üzrə həmin dövr ərzində məhsul (iş,xidmət) satışının nəticəsinə silinir.

“Socar”da “Direkt-kostinq” sistemi zamanı gəlirlər barədə hesabatda maliyyə göstəriciləri bunlardır: Əməliyyat mənfəəti və Marjinal gəlir (örtülmə məbləği).

Marjinal gəlirlə daimi xərclər arasındakı fərq əməliyyat mənfəətini formalaşdırır.Marjinal gəlir – məhsul satışından meydana gələn gəlirlə dəyişən xərclər üzrə nəzərdə tutulan tam olmayan maya dəyəri arasındakı fərqə deyilir. Marjinal gəlirin tərkibinə təşkilatın mənfəət və daimi xərcləri daxil edilir. “Socar”da “Direkt-kostinq” sistemi zamanı gəlirlər haqda hesabat formasının quruluşu belədir.

cədvəl 7: “Direkt-kostinq” sistemi üzrə gəlirlər haqqında hesabatın sxeması

s/s	Göstəricilərin adı	Qiyməti
1.	Məhsul satışından əldə edilən gəlir (G)	G
2.	Dəyişən məsrəflər (DəX)	DəM
3.	Marjinal gəlir (M)	$M_g = G - DəM$
4.	Daimi xərclər (DaX)	DaX
5.	Əməliyyat mənfəəti (M)	$M = M_g - DaX$

Mənbə: www.accountingtools.com

“Direkt-kostinq” sistemində təşkilatın bütün xərcləri heç də məhsullar arasında bölüşdürülmür, ancaq istehsalın həcmnin dəyişməsinə mütənasib dəyişməyə uyğun olaraq dəyişən xərclər hissəsi bölüşdürülür.Nəzərinizə çatdırım ki, beynəlxalq səviyyəli mühasibat uçotu standartlarına əsasən “direkt-kostinq” sistemindən xarici hesabatın tərtib olunması və verginin hesablanması üçün istifadə olunmur.Bununla belə, bu uçot sisteminin köməyi ilə məsrəflər (maya dəyəri), mənfəət və marjinal gəlir (mənfəət məbləği və daimi xərclər) arasında olan asılılığı konkret şəkildə öyrənmək olar.O, yüksək rentabelli məmulatların müəyyən olunmasına şərait yaradır, istehsal gücünün yüklənmə formalarından və ya məsrəflərin istehsalın həcmindən asılılığa diqqəti daha çox cəlb edir.İstehsalın dəyişən bazar vəziyyətinə uyğunlaşan istiqamətə yönəldilməsinə aid məlumatların

əldə olunmasını, həmçinin, müəssisə rəhbərini ən aşağı qiymətin- maya dəyəri ilə dəyişən məsrəflər hissəsinin təyin olunması ilə bağlı olan dempinq (yəni, məhsulun ən aşağı qiymətə satışı) üsulunun rəqabətlə mübarizədə istifadə olunması məqsədilə mümkün olan informasiyalarla təmin edir. Bu sistemin “Socar” üzrə praktiki vacibliyi ümumilikdə, bunlardan ibarətdir:

1. Bu sistemdən istifadə zamanı məsrəflər və gəlirlər ilə istehsalın həcmi arasında qarşılıqlı əlaqəni operativ öyrənmək mümkün olur, yəni, təşkilatın işgüzar aktivliyinin dəyişməsi zamanı maya dəyərinin və ya ayrı-ayrı xərc növlərinin hərəkətini proqnozlaşdırmaq olar.

2. Məhsulların qiymətinin aşağı həddinin müəyyən olunması (dəyişən xərclər səviyyəsinə kimi).

3. Rəhbər bazar münasibətləri vəziyyətində, daimi xərclərin həcmindən asılı olmayaraq müxtəlif məhsul növləri istehsalına nə cür keçməyi bilmək vacibdir. Bu səbəbdən də “direkt-kostinq” sistemi idarəetmə uçotunun birini reallaşdırır: ən konkret doğru kalkulyasiya – çox zəhmət tələb edən və çox saylı hesablamalardan sonra təşkilatın bütün xərclərinin daxil olunması yox, bilavasitə məhsulların (göstərilən xidmətlərin, yerinə yetirilmiş işlərin) buraxılışını təmin edən xərclərin aid olmasıdır.

4. Ayrı-ayrı məhsul növləri və təşkilat üzrə maliyyə nəticəsi daimi xərclərin bölüşdürülmə metodunun seçilməsindən asılı olmur, qeyri müstəqim xərclərin bölüşdürülməsi üzrə çox zəhmət verilən işlər çıxarılır.

5. Planlaşdırma, normalaşdırma, uçot və kəskin şəkildə azaldılan məsrəflərin sayına nəzarət əsaslı şəkildə sadələşir. Nəticədə maya dəyəri daha çox gözə çarpan, araşdırılan, ayrı-ayrı xərc maddələri isə daha çox nəzarət edilən olur.

6. Müəssisə ehtiyatlarının zərərsizlik nöqtəsinin və davamlılığının müəyyən olunması şəraiti olur.

7. Daimi xərclərə nəzarət edilir.

O, təşkilatın idarə olunması üzrə göstərilən strateji məsələlərin həlli üçün vacib faktların əlçatan olmasına imkan yaradır:

-Həm bazarda satılan, həm də yeni məhsulun qiymətinin təyinatı və nizamlanması; Maksimum marjinal gəlirin meyarına əsasən istehsal proqramının optimallaşdırılması; Əlavə sifarişin qəbul olunmasının məqsəduyğunluğu barədə qərarın verilməsi;İnnovasiya və investisiya proqramlarının hazırlanması və s.

Bu sistem vasitəsilə bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində tələb və təklifdən asılı olaraq hazırlanmış məhsullar üzrə qiymətin təyinatı məsələlərində təşkilatın müstəqilliyi artır,idarəetmə uçuotunda kalkulyasiya etmənin qarşısında duran vəzifələr dəyişir. Bu zaman kalkulyasiya etmənin vəzifəsi həqiqi maya dəyərinin hesablanması təmin etmək, eləcə də, təşkilatın müəyyən həcmdə mənfəət qazanması üçün hazırkı bazarın iş vəziyyətinə cavab verən maya dəyərinin hesablanmasıdır. Direct-costing ilə birbaşa xərclərin hesablanması nümunəsi

X bir təşkilat yalnız Y məhsulunu istehsal edir və satır. Y məhsulu barədə aşağıdakı maliyyə məlumatları bizə məlumdur:

Bir parça satış qiyməti: 50 avro

Məhsul başına birbaşa material xərcləri: 8 avro

Məhsul başına birbaşa əmək xərcləri: 5 avro

Məhsul başına dəyişkən istehsal xərcləri: 3 avro

Mart və aprel ayları üçün ətraflı məlumat

Cədvəl 8: Mart və aprel ayları üçün ətraflı məlumat

	Mart	Aprel
Məhsul istehsalı	500	380
Məhsul satışı	300	500

Mənbə: müəllifin hesablamaları

Mart ayında heç bir ilkin fond yox idi. Sabit yük xərcləri ayda 4 min avroda büdcəyə alınır və hər istehsal üçün emal olunur. Daimi istehsal ayda 400 ədəd təşkil edir.

Əlavə xərclər:

Satış üçün sabit xərclər: ayda 4 min avro

İdarəetmə üçün sabit xərclər: ayda 2 min avro

Satış üçün dəyişkən xərclər (komissiya): satış gəlirlərinin 5%

Addım 1

Cədvəl 9: Birbaşa maliyyəyə əsaslanan məhsula görə tam istehsal xərclərinin hesablanması

Təsvir	Xərclər
Məhsul üçün birbaşa material xərcləri	8 euro
Məhsula birbaşa əmək xərcləri	5 euro
Məhsulbaşınadəyişkən istehsal xərcləri	3 euro
Məhsulagörə tam istehsal xərcləri	16 euro

Mənbə: müəllifin hesablamaları

Addım 2

Cədvəl 10: Səhm dəyəri və istehsal hesablanması

y	A	İlkin səhmdar	Məhsullar	Satışlar	Səhmdar bölmələri	Qiymətləndirmə
Mart	N	0 ədəd	500 ədəd	-/ 300 ədəd	200 ədəd	3,200 euro
Aprel	A	200 ədəd	380 ədəd	-/ 500 ədəd	80 ədəd	1.280 euro

Mənbə: müəllifin hesablamaları

Addım 3

Cədvəl 11: Doğrudan mənfəətin mənfəətinin hesablanması

	Mart		Aprel	
Satışlar		15. 000 euro		25. 000 euro
Azsatış			3.2	
xərcləri	0euro		00 euro	
–Initialstock	8.000 euro		6.080 euro	
–İstehsalat	3.200 euro		1.280 euro	
–Qapalı səhmlər	– 4.800	10.200	– 8.000	17.000
Ümumi mənfəət	euro	euro	euro	euro
Azxərclər	750 euro		1.250 euro	
Satış üçün dəyişkən xərclər (komissiya)	2.000 euro		2.000 euro	
Sabit idarəetmə xərcləri	4.000 euro		4.000 euro	
- Sabit satış xərcləri	– 6.750		– 7.250	
	euro		euro	
Xalis gəlir		3.450 euro		9.750 euro

Mənbə: müəllifin hesablamaları

Direkt kostinq metodundan artıq uzun illərdir ki, beynəlxalq standartlara əsaslanan uçot prosesini təşkil edən Socar şirkətində SAP proqramı vasitəsilə aparılır. Bu beynəlxalq səviyyəli proqram vasitəsilə uçot prosesi daha da sadələşir. İndi isə SOCAR şirkəti üzrə neft hasilatına sərf olunan faktiki xərclərə (cədvəl 12) nəzər yetirək. (2013-2014 cü illər üzrə)

“Socar”da istehsal xərclərinin içində material xərcləri 3,1 faiz, əməkhaqqı xərcləri 14,5 faiz, sosial sığorta fonduna ayırmalar 2,9 faiz, amortizasiya ayırmaları 17,2 faiz, təmir xərcləri 6,9 faiz, əsas vəsaitlərə texniki xidmət 12,1 faiz, nəqliyyat xərcləri 16,4 faiz, mədən vergisi 8,9 faiz və sair təşkil edir.

Müxtəlif müəssisə və təşkilatlarda məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının 4 əsas metodu vardır: sadə, normativ, sifariş, mərhələ

İstehsala məsrəflərin uçotunun sadə metodu istehsal etdiyi məhsulun çeşidi məhdud olan və ümumiyyətlə bitməmiş istehsalı olmayan və ya az sayda olan

müəssisə və təşkilatlarda istifadə edilir. Bu cür sahələrə elektrik stansiyaları, kömür sənayesi və s. aid oluna bilər.

Cədvəl 12: SOCAR şirkəti üzrə neft hasilatına sərf olunan faktiki xərclər (2013-2014)

Xərc maddələri	Ölçü vahidi	2014	Xüsusi çəkisi	2013	Xüsusi çəkisi
Istifadə edilmiş material və komponentlər	min manat	35491	5,4	41431	6,2
Yanacaq xərcləri	-"	1435	0,2	1987	0,3
Elektrik enerjisi	-"	8496	1,3	8488	1,3
Əmək haqqı xərcləri	-"	108130	16,4	117782	17,7
Sosial sığortavə pensiyafond xərcləri	-"	21060	3,2	22654	3,4
Əsas vəsaitlərin amortizasiyası	-"	102474	15,6	91548	13,8
Əsaslı təmir xərcləri	-"	85116	12,9	94872	14,3
Əsas vəsaitlərə texniki xidmət xərcləri	-"	13968	2,1	12484	1,9
Nəqliyyat və nəqliyyat vasitələrinin istismarı	-"	110795	16,8	103272	15,5
Mühafizə xərcləri	-"	14289	2,2	14411	2,2
Mədən vergisi	-"	75369	11,4	75264	11,3
Digər vergilər	-"	29408	4,5	26179	3,9
Digər xidmətlər	-"	34555	5,2	40080	6,0
Digər xərclər	-"	17767	2,7	15276	2,3
Cəmi istehsal xərcləri	-"	658353	100	665728	100
Əmtəəlik məhsula çəkilən xərclər	-"	621491		630151	
Əmtəəlik məhsul	Ton	6782935		6778929	
1 ton neftin istehsalına dəyəri	Manat	91,63		92,96	
NQÇİ-lərinin izbat xərcləri		32206		32611	
Daxilidövrüyyə və qalıqındəyişməsinin dəyərləndirilməsi	Min manat	4656		2966	

Mənbə: Socar hesabatları

Normativ maya dəyərinin kalkulyasiyasının əsasını – təşkilatın normativ təsərrüfatı təşkil edir ki, bu da özündə bütün normativləri, kompleks tapşırıqları,

norma və smetaları birləşdirir. Onun əsas vəzifəsi material, xammal, maliyyə və əmək ehtiyatlarının təşkilatda daha faydalı şəkildə istifadə olunmasına şərait yaratmaq, istehsalatdakı daxili imkanların üzə çıxarılmasına imkan verməkdən ibarətdir. Onlardan da planlaşdırma, istehsal prosesinin təşkili və nəzarət üçün istifadə olunur. Müəssisənin normativ təsərrüfatı 4 əsas qrupa bölünür: İstehsalın texniki hazırlığı üzrə normativ sənədlər; Plan tapşırıqları. "Socar"-da eləcə də, bir çox neft-qaz sənayesi müəssisələrində bu metoddan istifadə olunur.

Normativ metodun tərbiqi zamanı normativ, plan və hesabat kalkulyasiyalarından istifadə edilir. Adətən normativ maya dəyəri kalkulyasiyasının tərtibatına başlayarkən normativ kartlar hazırlamaq yolu ilə qovşaq və detalların maya dəyərlərinin kalkulyasiyalaşdırılması həyata keçirilir. Kartın xüsusi bir hissəsində material sərfi normaları barədə informasiyalar (sərf olunan material və yarımfabrikatın adı, nomenklatura nömrəsi, uçot qiyməti, kalkulyasiya qrupu müəyyən olunmuş ölçü vahidində sərfiyyat normaları və sərf olunmuş materialların dəyəri) əks olunur. Bütün texnoloji əməliyyatlar (vaxt norması, işin dərəcəsi, əmək haqqı) ayrıca göstərilir.

Normativ maya dəyərinin kalkulyasiyasının tərtibi prosesini asanlaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün qovşaqlar və detallar üzrə tərtib olunan normativ kartlar sexlər üzrə məhsulları özündə cəmləyən normativ yığma cədvəlinin tərtibatını həyata keçirmək daha düzgün olar. Bu cədvəlin nümunəsi aşağıdakı göstərilmişdir. Bu cədvəldə sexdə emal olunan və ya yığılan qovşaq və detallara sərf olunan məsrəflər göstərilir. Normativ yığma cədvəlləri sadəcə müstəqim xərclər üzrə tərtib olunur.

Belə üsulda məmulatın normativ maya dəyəri maşın, sex komplektlərinin məbləği kimi təyin olunur. Normativ maya dəyəri ay ərzində müəssisə və sexlər üzrə məhsul buraxılışını, çıxış olunan məhsulları və bitməmiş istehsal qalıqlarını qiymətləndirmək məqsədilə istifadə olunur.

Cədvəl 13: 1 N-li sex üzrə məsrəflərin normativ yığma cədvəli (1.06.2016)

Detal və qovşağın nömrəsi	Tətbiq	Materiallar və yarımfabrikatlar						Fəhlələrin əmək Haqqı
				Transformator metalı		Materialın yekunu		
		Miqdar kq	Məbləğ man.	Miqdar kq	Məbləğ man	Məbləğ man	Norma s.	Məbləğ man.
21772481		2.7	420	-	-	420	02	1140
2174315		-	-	1.1	740	740	01	150
21711472		-	-	1.6	900	900	02	190

Mənbə: X.C.Əzizova, 2016

Sifariş metodunun mahiyyəti bütün müstəqim məsrəflərin müəyyən olunmuş kalkulyasiya vərəqinin maddələrinə müvafiq olaraq ayrı-ayrı sifarişlər üzrə uçotunun aparılmasından ibarətdir. Digər məsrəflərin onların maddələri və təyinatı üzrə xərclərin başvermə yerləri üzrə uçotu aparılır, müəyyən olunmuş bölüşdürülmə bazasına uyğun şəkildə bölüşdürülür və sifariş edilmiş məhsulların maya dəyərində daxil olunur. Bu səbəbdən bu metodda məsrəflərin kalkulyasiya obyektləri ilə uçot obyektləri ayrı-ayrı sifarişlər hesab edilir, hansı ki sifarişin faktiki maya dəyəri məhsul hazırlandıqdan sonra müəyyən olunur. Sifariş həyat keçirilənədək sərf olunmuş məsrəflər bitməmiş istehsal hesab olunur. Beləliklə, istehsal sifarişlərinin açılması sistemi sifariş metodunun ən vacib şərtlərindən biri hesab olunur. Sifariş metodunda əməliyyatların uçotunun ardıcılığını – aşağıdakı cədvəldən bilə bilərik.

Sifariş metodu məhdud miqdarda ayrı-ayrı növ məhsul buraxan fiziki-kimyəvi prosesli şirkətlərdə və “Socar”da xüsusi alət istehsal edən köməkçi istehsalat sexində də istifadə olunur. Sifariş metodunda bir misal nəzərdən keçirək (cədvəl 14).

1N-li sexdə hesabat ayında üç sifariş yerinə yetirilmişdir (10, 11, 12). Material xərcləri, əmək haqqı (əsas və əlavə), sosial ehtiyaclara ayırmalar, xüsusi alətlərin amortizasiyası müstəqim xərc hesab olunduqları üçün birbaşa sifarişə aid

etmək olar. Bizim misalımızda ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərcləri 1 N-li sex üzrə 6189 min manat və 1254.0 min manat.

Cədvəl 14: Məsraflərin uçotunun və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının Sifariş metodu

	Müstəqim məsrəflərin sənədləşdirilməsi və uçotu
--	---

	Qeyri-müstəqim xərclərə daxil edilən məsrəflərin maddələr üzrə sənədləşdirilməsi, uçotu və qruplaşdırılması
--	---

	Müstəqim məsrəflərin sifarişlər üzrə qruplaşdırılması
--	---

	Qeyri-müstəqim xərclərin sifarişlər üzrə bölüşdürülməsi
--	---

	Müstəqimməsraflərin sənədləşdirilməsi və uçotu
--	--

	Müstəqimməsraflərin sənədləşdirilməsi və uçotu
--	--

Mənbə: X.C.Əzizova, 2016

Qeyri-müstəqim xərcləri sifarişlər üzrə bölüşdürərək sifarişlərin maya dəyərini hesablamaq olar .

Ümumi əmək haqqı 518.51 min manat, o cümlədən 10 N-li sifariş üzrə 68.76 min manat və yaxud 13.6%; 11 N-li sifariş üzrə 69.75 və yaxud 13.4%; 12 N-li sifariş üzrə 380.0 min manat və yaxud 73% olmuşdur. Qeyri-müstəqim xərcləri bölüşdükdən sonra onların maya dəyərini hesablamaq olar.

Cədvəl 15: 1 N-li sex üzrə ay ərzində məhsul istehsalına məsrəflər (min manat)

n	S/ Məsrəflərin maddələri	s i f a r i ş l ə r			
		N10	N11	N12	Cəmi
1	Material məsrəfləri o cümlədən:	3389.0	2224.0	2312	7925.0
2	Əsas material	2736.0	1836.0	-	4572.0
3	Köməkçi material	136.0	92.0	824.0	1052.0
4	Nəqliyyat-tədarük xərcləri	144.0	115.0	50.0	309.0
5	Yanacaq	397.0	198.0	1438.0	2033.0
6	Tullantılar (çıxılır)	24.0	17.0	-	41.0
7	Əsas əmək haqqı	68.76	69.75	380.0	518.51
8	Əlavə əmək haqqı	14.0	14.0	112.0	140.0
9	Sosial ehtiyaclara ayırmalar	33.0	33.0	259.0	325.0
10	Xüsusi alətlərin Amortizasiyası	24.0	14.0	1984.0	2022.0
	Müstəqim məsrəflərin yekunu (sifarişin qısaldılmış maya dəyəri)	3528.76	2354.75	3147.0	9030.51
11	Ümumistehsalat xərcləri	-	-	-	6189.0
12	Ümumtəsərrüfat xərcləri	-	-	-	1254
	Cəmi	-	-	-	16473.51

Mənbə: X.C.Əzizova, 2016

Mərhələ metodu eynicinsli xammal, materiallar üzrə təkrarlanan və kütləvi məhsul buraxılışı edən şirkətlərdə istifadə olunur. Bu metod neft sənayesində tətbiq edilir. Lakin, Socarda çox da istifadə olunmur.

“Socar”da 2017-ci ildə 1 ton neftin istehsal maya dəyəri 111,42 manat olub və keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisə olunduqda 13,61 manat və ya 13,9 faiz artım müşahidə olunub. Həmin ildə 1000 kubmetr qazın faktiki istehsal maya dəyəri 62,19 manat olmuşdur ki, bu da keçən illə müqayisə olunduqda 15,42 manat və ya 33 faiz artmışdır.

**Cədvəl 16: İstehsal məsrəfləri, yarımfabrikatların və hazır məhsulun maya dəyəri
cədvəli (minmanat)**

Məsrəf maddələri	Mərhələlər üzrə məsrəflər				
	1 N- se x A yarı m fab rikatı	2 N- li sex B yarım- fabrikatı	3 N- li sex C yarım- fabri - katı	4 N-li sex hazır məhs ul	Yekun
Nəqliyyat tədarük xərcləri	-	-	-	93.0	93.0
Tullantılar	-	-	-	-	-
Yanacaq	-	-	-	-	-
Əsas əmək haqqı	1640.80	1026.26	16.49	9473.99	12157.54
Əlavəəmək haqqı	341.0	211.0	2.0	995.1	1549.1
Sosial təminatla ayırmalar	699.0	490.0	8.0	3809.0	5006.0
Ümumistehsalat xərcləri	6624.0	9350.0	58.0	12155	28187
Ümumtəsərrüfat xərcləri	2588.0	1890.0	35.0	18427.6	229400
Yarımfabrikat və hazır məhsulu maya dəyəri	11892.80	14071.52	671.82	46033.70	72670.24

Mənbə: X.C.Əzizova, 2016

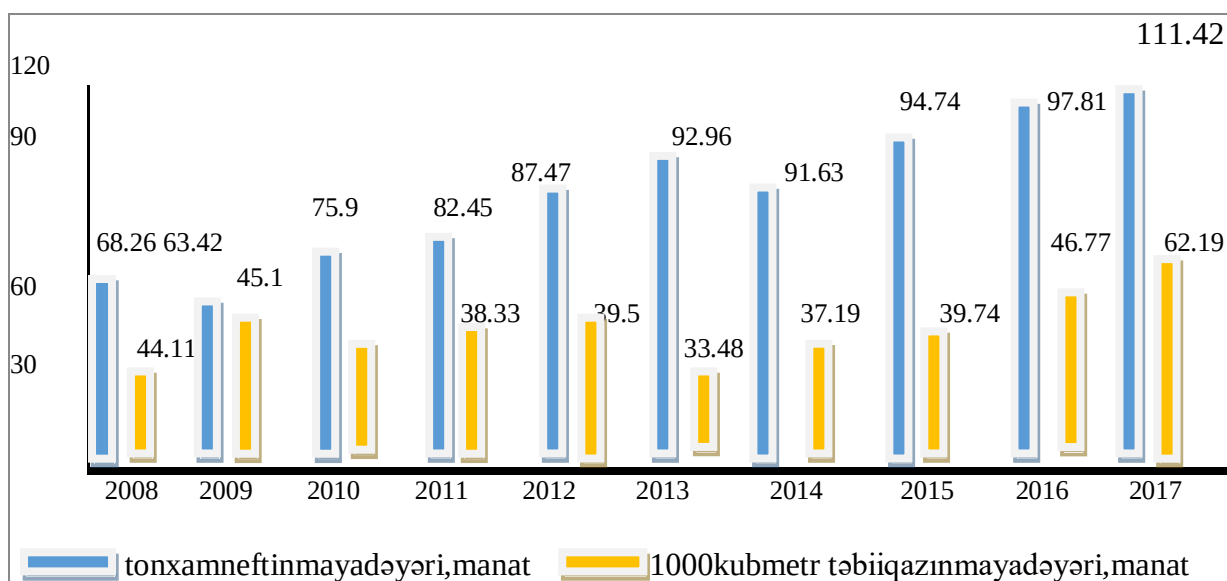
“Şirkət üzrə neftin və qazın maya dəyərləri artıb. Neftin maya dəyərinin artması keçən ilə nisbətən material xərclərinin, yanacaq xərclərinin, elektrik enerjisinin, əməkhaqqının, sosial sığorta xərclərinin, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, əsaslı təmir və texniki xidmət xərclərinin, nəqliyyat xərclərinin, digər vergilərin artması hesabına baş verib. Belə ki, material xərcləri 785 min manat (3,4 faiz), elektrik enerjisi 2310 min manat (27,2 faiz), yanacaq xərcləri 142

min manat (16,6 faiz), əməkhaqqı xərcləri 3433 min manat (3,2 faiz), sosial sığorta xərcləri 551 min manat (2,5 faiz), əsas vəsaitlərin amortizasiyası 10083 min manat (8,3 faiz), əsaslı təmir və texniki xidmət xərcləri 64188 min manat (78,6 faiz), nəqliyyat xərcləri 7708 min manat (6,5 faiz), digər vergilər 2953 min manat (8,1 faiz) artıb. Qazın maya dəyərinin artması keçən ilə nisbətən material xərclərinin, əməkhaqqının, sosial sığorta xərclərinin, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, əsaslı təmir və texniki xidmət xərclərinin, nəqliyyat xərclərinin, mədən vergisi, digər vergilər, digər xidmətlər üzrə xərclərin artması hesabına baş verib. Belə ki, material xərcləri 580 min manat (7,1 faiz), əməkhaqqı xərcləri 1116 min manat (4,4 faiz), sosial sığorta xərcləri 193 min manat (3,8 faiz), əsas vəsaitlərin amortizasiyası 6287 min manat (8,3 faiz), əsaslı təmir və texniki xidmət xərcləri 23806 min manat (85,1 faiz), nəqliyyat xərcləri 5373 min manat (12,1 faiz), mədən vergisi 20637 min manat (60,4 faiz), digər vergilər üzrə 954 min manat (9 faiz), digər xidmətlər üzrə xərclər 1142 min manat (10,3 faiz) artıb”, – deyə şirkətin hesabatında qeyd olunur.

Ümumiyyətlə, SOCAR-ın illik hesabatlarına nəzər yetirdikdə görürük ki, şirkətin son 10 ildə istehsal etdiyi xam neftin maya dəyəri 63,2%, təbii qazın maya dəyəri isə 123% bahalaşmışdır. 2008-ci il 1 ton xam neftin maya dəyəri 68,3 manat təşkil etdiyi halda 2017-ci ilin sonunda 111,4 manat qədər artmışdır. Bu zaman ərzində təbii qazın 1000 kubmetrinin maya dəyəri 27,9 manatdan 62,2 manata qədər bahalaşıb. Şirkət üzrə qaz hasilatına çəkilən faktiki xərclər qrafik 3-də verilir.

Şirkət illik mənfəətini ilbəil artırmağa müvəffəq olub. 2008-ci ildə 486,8 milyon manatlıq illik mənfəəti artıraraq 2017-ci ildə 2 milyard manat səviyyəsinə qaldıra bilib. Yeganə olaraq 2015-ci ildə 1,8 milyard manatlıq zərər edib ki, bunun da səbəbi dünya bazarlarında neftin kəskin ucuzlaşması və bu ucuzlaşma fonunda milli valyutanın devalvasiyaya uğramasıdır.

Qrafik 3: "Socar" üzrə neftin və qazın hasilatının maya dəyəri göstəriciləri

Mənbə: "Socar"ın maliyyə hesabatları

Socar şirkətində 2017-ci il üzrə illik hesabatında qeyd olunur ki, SOCAR üzrə neftin və qazın maya dəyəri sadəcə şirkətin tərkibində olan neft və qazçıxarma idarələri üzrə tədqiq olunur. Ümumiyyətlə, neft məhsullarının maya dəyərinin 85-90%-ni xam neftin əldə olunmasına çəkilən xərcləri əhatə edir. Bu səbəbdən də qazın və neftin maya dəyərinin təhlil olunması aktual mövzudur və mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə və təkliflər

Dissertasiya işində neft-qaz sənayesində idarəetmə uçotunun nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri tədqiq olunmuşdur. Yekun olaraq nəticə və təklifləri aşağıdakı şəkildə təqdim edə bilərik:

1. Beynəlxalq səviyyədə istifadə edilən mühasibat uçotu sisteminin müəssisənin idarə olunmasında beynəlxalq şərtlərə cavab verən səviyyəyə yüksəlməsini tələb edən yeni iqtisadi münasibətlərə əsaslanır.

2. İdarəetmə uçotu müəssisənin idarəetmə sisteminin məntiqi əsaslanmış mərhələsi olmaqla, nəzarət, təhlil, planlaşdırma və qərar qəbul etmək üçün informasiyaların hazırlanmasının xüsusi qayda və üsullarını özündə birləşdirir.

3. Neft və qaz sənayesində texnoloji proses nəticəsində 2 məhsul-neft və qaz əldə olunduğundan ümumi xərclərin onlar arasında bölüşdürülməsi vacibdir. Neft, təbii qaz və səmt qazı hasilatının maya dəyəri kalkulyasiya maddələri üzrə uçota alınır və maya dəyərində birbaşa əlamət üzrə daxil olunan xərclərin, eləcə də neft-qaz hasilatı ilə bağlı kompleks işlər həyata keçirən ayrı-ayrı struktur və plan uçot bölmələrinin xərclərinin cəmindən ibarətdir.

4. Tədqiqat sübut edir ki, istehsal xərcləri bir çox məqamdan təsnifləşdirilə bilər. Neft və qaz sənayesi müəssisələrində xərclər kalkulyasiya maddələri və iqtisadi elementlər üzrə təsnif edilir. İstehsal xərclərinin nəzərdə tutulan məqsədə görə qruplaşdırılması, operativ qərarların qəbul olunması və nəzarət imkanları xərclərin formalaşmasına nəzarət etməkdə olduqca vacibdir.

5. Neft və qaz sənayesində material xərcləri ümumi xərclərin böyük əksəriyyətini təşkil edir və burada əsasən materialların mövcudluğu əsas götürülür. Bu sahədə materialların idarə olunması layihələr və bir sıra əməliyyatlar ilə reallaşdırılır. Neft-qaz sənayesi müəssisələrində eləcə də, "Socar"-da materialların uçotunun əsas məqsədi materialların təhlükəsizliyinin və nəzarətin təmin olunması, onların alınması zamanı xərclərin müəyyənləşdirilməsi, standartlara uyğunluğunun yoxlanılması, artıq materialların müəyyən olunması və s. təşkil edir. "Socar" materialların uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün bəzi təkliflər

irəli sürmüşdür. Onlar illik və yarımillik müqavilələrin imzalanması, birbaşa istehsalçı şirkətlərin satınalma proseduruna cəlb olunması, SOCAR daxilində təchizatla birlikdə işləyən logistika idarəsinin yaradılması və bunun əvəzində zavodlarla birbaşa işləmək imkanı əldə olunması, eyni adlı material və avadanlıqlara mərkəzləşdirilmiş satın alınmanın keçirilməsi, satınalma prosedurunda iştirak edən şirkətlər üçün reytingin tətbiq olunması və s.

6. Neft-qaz sənayesində əmək haqqı xərcləri material xərclərindən sonra ikinci əsas xərclər sayılır. Sənaye müəssisələrində əmək ödənişinin düzgün həyata keçirilməsi üçün işəməuzd və vaxtəməuzd formalar mövcuddur. Neft-qaz sənayesində daha çox vaxtəməuzd formadan istifadə olunur. Çünki bu sahədə daha çox fəhlə və qulluqçular çalışdığından onların əmək haqqını faktiki işlədikləri vaxta görə hesablamaq daha doğru və məqsədəuyğundur. İşəməuzd forma isə bu sənaye sahəsində təmir işləri ilə məşğul olan köməkçi təsərrüfatda istifadə oluna bilər. Təklif olunur ki, əmək haqqının ödənilməsinin yeni sistemi olan VTC-nin daha da təkmilləşdirilməsi, yəni burada əməyin dərəcələrinin, vahid tarif qoyma sisteminin, ixtisaslı işçilərin əməyinin artırıcı əmsallarının, çətinliklərə görə ödəniş normalarının, mükafatlandırma sisteminin və s. maksimum daha dəqiq, operativ şəkildə reallaşdırılmasına, həmçinin kadr siyasətinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxaran alternativ yanaşmanın yerinə yetirilməsidir.

7. Neft-qaz şirkətlərində strateji nəzarəti həyata keçirən modellər və xərclərin idarə olunması metodlarına baxılır. Hazırkı iqtisadi vəziyyətin idarəetmə quruluşuna və bu şirkətlərin təşkilati strukturuna uyğun şəkildə idarə edilməsi problemi vardır. Təklif olunur ki, məqsədə nail olmaq üçün əlaqəli fəaliyyətlərin planlaşdırılması, ən seçilən və bir sıra alternativ variantların müqayisəli qiymətləndirilməsi, qərarların icrasına daxili nəzarət, hazırkı şəraitdə əvvəllər qəbul edilmiş qərarların yenidən baxılması və düzəldilməsi, ABC-ABB-ABM metodologiyasının həyata keçirilməsi, strateji uçot və nəzarət təşkilatı əsasında məsuliyyət mərkəzləri və s. optimaldır.

8. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında neft və qaz sənayesinin rolu böyük olmuşdur. Bu sahə ölkəmizin bir çox makroiqtisadi göstəricilərinə öz təsirini göstərir. ARDNŞ-da beynəlxalq uçot standartlarından istifadə olunur. Təklif olunur ki, ümumilikdə neft-qaz sənayesi müəssisələrində beynəlxalq standartlara keçid həyata keçirilsin. Əlavə olaraq, daha təkmil proqram təminatı istifadə olunaraq, insan əməyinin rolu azaldıla və beləliklə də, daha operativ uçot sistemi qurula bilər. Həmçinin, makroiqtisadi sabitliyin qorunması üçün iqtisadi islahatların artırılması təklif olunur. Ümumilikdə, neft və qaz sənayesinin inkişafı üçün “Qızıl qayda”nın tətbiqi məqsədəuyğun hesab olunur. Ümumiyyətlə, beynəlxalq və milli idarəetmə uçotu sistemlərini birlikdə təhlil edərək vahid bir sistemin qurulması ən məqsədəuyğun həll olacaqdır.

9. Məsuliyyət mərkəzləri müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət üçün uçotda ayrılan hissədir. Məsuliyyət mərkəzləri üzrə məsrəflərlə və mənfəətlə idarəetmə idarəetmə uçotu sistemində yararlı ola bilər. Təklif olunur ki, neft-qaz sənayesi sahə və sexlərində dəyişən və daimi məsrəflərin uçotu məsuliyyət mərkəzləri baxımından aparılmalıdır. Belə olduqda müəssisənin mənfəətliliyinin təminatı, məhsulların qiymətləndirilməsini və buraxılış qiyməti üzrə son hədd barədə məlumat verməyi təmin edir. Bundan başqa məsuliyyət mərkəzlərinin yerləşməsi üçün daha təkmil üsuldan istifadə olunmalı, xərclərin idarə olunmasına müvafiq əlavələr edilməli, inteqrasiya məsuliyyət mərkəzləri yaradılmalı və s. tədbirlər yerinə yetirilməlidir.

10. “Direkt-kostinq” sistemi qısaca belə izah olunur ki, maya dəyəri sadəcə dəyişən xərclər üzrə planlaşdırılır və uçotu aparılır, anbardakı hazır məhsullar həmçinin, bitməmiş istehsal yalnız dəyişən xərclərə əsasən qiymətləndirilir. Bu sistem uzun illərdir “Socar”da da tətbiq olunur. Neft-qaz müəssisələrində idarəetmə uçotunu təkmilləşdirmək üçün onu “Direkt-kostinq” sistemi ilə uyğunlaşdıraraq həyat keçirmək olar. O, müəssisənin idarə edilməsi üzrə göstərilən strateji məsələlərin həlli üçün önəmli faktların əlçatan olmasına şərait yaradır. Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının metodlarından müəssisənin fəaliyyət prinsipinə ən uyğun olanı seçib tətbiq etmək təklif olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. ARDNŞ-in "Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları". 2017, 101 səh.
2. ARDNŞ "Socar davamlı inkişaf üzrə hesabat", Bakı, 2017,
<http://www.socar.az> 156 səh
3. ARDNŞ "Socar"ın 2014-cü ildə maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında, 2014, 99 səh.
4. ARDNŞ "SOCAR: İdarəetmə, hesabatlılıq, şəffaflıq" 2018, 35 səh.
5. Cəlilova E.E. (2015) "Azərbaycanın neft sənayesi və onun inkişaf mərhələləri" magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı şəhəri, (93 səh)
6. Ə.Əliyev, A.G. Hüseynov, K.S. Kərimov, Ü.Y. Hüseynova (2016). "Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi", Bakı. «Letterpress» Nəşriyyat evi, 554 səh
7. "F2 İdarəetmə uçotu" Dərslik. "BPP learning media" 2015, 403 səh.
8. Hekalov V.L. (2015) "Azərbaycanın neft sənayesi və onun inkişaf mərhələləri" magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı şəhəri, 90 səh.
9. <https://www.muhasib.az/>, 2019
10. X.C. Əzizova (2016) "Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası" fənninin tədrisinə dair dərslik, "Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı" Bakı, H.Zərdabi küç. 88a, 242 səh
11. Qasımov Süleyman (2000). Dənizdə neft və qaz sənayesində idarəetmə uçotunun təşkili və təkmilləşdirilməsi" dissertasiya işi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 200 səh)

- 12.Q.Ə.Abbasov 2012 "İdarəetmə uçotunun metodları" mövzusunda məqalə
Maliyyə və uçot». -2012.-№6.-S.2-15, maliyyə.uçot@mail.ru
- 13.Abbasov Q.Ə. (2015) "Mühasibat uçotu" dərslik, Bakı "İqtisad Universiteti"
nəşriyyatı, 485 səh
- 14.Rüstəmov P.H. (2015)"Müasir idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma"
(Azərbaycanın neft-qaz sənayesi təmsalında) «İqtisad Universiteti»
Nəşriyyatı. Bakı, 168 səh
- 15.<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
- 16.S.M.Səbzəliyev, V.M.Quliyev (2014) "İdarəetmə uçotu" dərslik, "Elm və
təhsil", 526 səh

Xarici dildə

1. Chesalin Dmitri Sergeevic (2012) "Qaz sənayesi müəssisələrində nəzarətin
formalaşdırılması və inkişafı" avtoreferat- dissertasiyası, Moskva Humanitar
Universiteti, Rusiya Universiteti, 23 səhifə
2. Deyç Viktoriya Yuriyevna (2016) "Təşkilatlarda istehsal tsikli ilə malın
maya dəyərinin kalkulyasiyası"dissertasiyası, İrkutsk Dövlət Aqrar
Universiteti, Rusiya Federasiyası, 159 səh
3. <https://www.accountingtools.com/articles/2017/5/14/direct-costing>
4. [https://www.atkearney.com/Materials managment: A Gold mine for
upstream oil and gas 2012](https://www.atkearney.com/Materials%20management%20A%20Gold%20mine%20for%20upstream%20oil%20and%20gas%202012)
5. [https://www.bizfluent.com/facts-6748420-purpose-management-
accounting.html](https://www.bizfluent.com/facts-6748420-purpose-management-accounting.html)
6. [http://www.Finacademy.net-BMHS əsasən idarəetmə uçotu:inkişaf yolu](http://www.Finacademy.net-BMHS%20%C3%A7sas%C3%A9n%20idar%C3%A9etm%C3%A9%20u%C3%A7otu%3A%20inki%C5%9Faf%20yolu)
7. [http://www.loc.gov sayti Oil and gas production 2013](http://www.loc.gov/sayti/Oil%20and%20gas%20production%202013)
8. [http://www.othereferats.allbest.ru 2012](http://www.othereferats.allbest.ru/2012)
9. <https://www.ru.wikipedia.org/wiki/SAP>
- 10.[http://www.smallbusiness.chron.com 2016](http://www.smallbusiness.chron.com/2016)
- 11.<http://www.technet.az/sual/sap>

12. <https://www.toolshero.com/financial-management/direct-costing-method/>
13. <http://www.works.doklad.ru> 2009.
14. Rolya Oksana Anatolyevna 2017 ” Neft və qaz sektorunda logistic sənədlərinin optimizasiya və maliyyə menecment” dissertasiya işi, Milli Araşdırma Tomsk Dövlət Universiteti, Rusiya Federasiyası, 100 səh

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1.Maliyyə və idarəetmə uçotunun müqayisəsi	12
Cədvəl 2.Neft və qaz sektorunda materialların idarə edilməsi	34
Cədvəl 3.İdarəetmə rolları	34
Cədvəl 4.Materialların uçotu barədə	35
Cədvəl 5."Socar"ın anbar qalığı barədə (2014)	36
Cədvəl 6."Socar" material ehtiyatları barədə (2014)	37
Cədvəl 7."Direkt-kostinq" sistemi üzrə gəlirlər haqqında hesabatın sxemi	70
Cədvəl 8.Mart və aprel ayları üçün ətraflı məlumat	73
Cədvəl 9.Birbaşa maliyyəyə əsaslanan məhsula görə tam istehsal xərclərinin hesablanması	73
Cədvəl 10.Səhm dəyəri və istehsal hesablanması	
Cədvəl 11.Doğrudan mənfəətin mənfəətinin hesablanması	
Cədvəl12."Socar" üzrə neft hasilatına sərf olunan faktiki xərclər (2013-2014)	74
Cədvəl 13.1 N-li sex üzrə məsrəflərin normativ yığma cədvəli (2016)	77
Cədvəl 14.Məsrəflərin uçotunun və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının sifariş metodu	78
Cədvəl 15.1 N-li sex üzrə ay ərzində məhsul istehsalına məsrəflər	79
Cədvəl 16.İstehsal məsrəflərinin, yarımfabrikatların və hazır məhsulun maya dəyəri	80

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1."Socar"-ın müəssisə və təşkilatlarında istehsal olunan elektrik enerjisi barədə (2014)	26
Şəkil 2. Kənardan alınan elektrik enerjisi barədə	27
Şəkil 3.Məsələ	39
Şəkil 4.DNF-nin gəlirləri	50
Şəkil 5.Manatın məzənnəsinin aşağı düşməsinə təsir edən amillər	56
Şəkil 6.ARDNF-in transfertlərinin azalmasının büdcə balansına təsiri	57
Şəkil 7.Qızıl qayda prinsipi	58
Şəkil 8.Qızıl qaydanın tətbiqi mexanizmi	60

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1."Socar"-da kapital və əməliyyat xərclərinin dinamikası (2008-2017)	29
Qrafik 2."Socar"-da pul şəklində pul qoyuluşları və maliyyələşmələr (2013-2017)	54
Qrafik 3."Socar" üzrə neft və qaz hasilatının maya dəyəri göstəriciləri	82